

T.C.

ÇANAKKALE ONSEKİZ MART ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

**TÜRKİYE’DE SİYASAL PARTİLERİN LAİKLİK
ANLAYIŞLARI: KARŞILAŞTIRILMALI BİR ANALİZ**

Yüksek Lisans Tezi

HALİT IŞIK

Tez Danışmanı

DOÇ. DR. ŞENİZ ANBARLI BOZATAY

Çanakkale – 2018

ÇANAKKALE ONSEKİZ MART ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

KAMU YÖNETİMİ ANABİLİM DALI

TÜRKİYE’DE SİYASAL PARTİLERİN LAİKLİK ANLAYIŞLARI:

KARŞILAŞTIRILMALI BİR ANALİZ

Yüksek Lisans Tezi

Hazırlayan:

Halit IŞIK

Tez Danışmanı:

Doç. Dr. Şeniz ANBARLI

BOZATAY

Çanakkale – 2018

TAAHHÜTNAME

Yüksek Lisans Tezi olarak sunduğum “Türkiye’de Siyasal Partilerin Laiklik Anlayışları: Karşılaştırılmalı Bir Analiz” adlı çalışmanın, tarafımdan, bilimsel ahlak ve geleneklere aykırı düşecek bir yardıma başvurmaksızın yazıldığını ve yararlandığım eserlerin kaynakçada gösterilenlerden oluştuğunu, bunlara atıf yapılarak yararlanılmış olduğunu belirtir ve bunu onurumla doğrularım.

18.09/2018

Halit IŞIK

Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü'ne

Halit IŞIK'a ait Türkiye'de Siyasal Partilerin Laiklik Anlayışları:
Karşılaştırılmalı Bir Analiz adlı çalışma, jürimiz tarafından Kamu Yönetimi Anabilim
Dalı, YÜKSEK LİSANS TEZİ olarak oybirliği/oyçokluğu ile kabul edilmiştir.

Üyeler	İmza
Doç. Dr. Hikmet YAVAŞ	
Doç. Dr. Şeniz ANBARLI BOZATAY (Danışman)	
Dr.Öğr.Üyesi Aslı TUTUCU	

Tez No : 102 09353

Tez Savunma Tarihi : 29 Ağustos 2018

ONAY

Doç. Dr. Şenif KORKMAZ Enstitü Müdürü

19./09/2018

ÖZET

TÜRKİYE’DE SİYASAL PARTİLERİN LAİKLİK ANLAYIŞLARI: KARŞILAŞTIRILMALI BİR ANALİZ

Modern yönetim biçiminin vazgeçilmezi olan laiklik, devlet yönetiminde dini içeriklere ve uygulamalara yer verilmemesidir. Laikliğin ana uygulamaları arasında bireylerin din özgürlüğünün sağlanması ve devlet erklerinin bütün dinlere eşit mesafede durması vardır. Genel tanımıyla din ve devlet uygulamalarının birbirinden ayrılması olan laiklik ilkesiyle, modern devlet kuramlarının dünyevileşmesi ve çağdaş medeniyetler seviyesine ulaşmak temel hedeftir. Modern devlet düşüncesiyle amaçlanan; mucizeleri ve siyasi ilahiyatı uzaklaştırarak, metafizik yapılaşmanın önünü kesmek, sistematik düzeni sağlamak ve kompleks dini uygulamalara son vermektir.

Türkiye, İslami alt yapısı olan istisnai bir devlettir. İstisnası, laik ve demokratik bir ulus-devlet olmasından kaynaklıdır. Müslüman laik devlet olması, laikliğin Türkiye’de muğlak olmasına sebebiyet vermektedir. Türkiye’de laikliğin tam anlamıyla bir tanıma kavuşamaması, tartışmaları beraberinde getirmektedir. Siyasal partilerin ideolojik olarak örgütlenmesi laiklik ilkesini en çok tartışılan ilke yapmıştır. Tartışma, seküler hayat tarzına eğilimli gruplar ile muhafazakârlar arasında sürmektedir.

Araştırma, TBMM’de grubu bulunan siyasal partilerin (AK Parti, CHP, MHP, HDP ve İYİ Parti) laiklik anlayışlarının tespitine dayanmaktadır. Günümüzde Türkiye’de laikliğin yeri ve öneminin yanı sıra bu siyasal partilerin muhatabı olduğu karşılaştırmalı analize yer verilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Türkiye, Laiklik, Sekülerizm, Siyasal Partiler, Din ve Siyaset.

ABSTRACT

MENTALITY OF SECULARISM IN POLITICAL PARTIES OF TURKEY: A COMPARATIVE ANALYSIS

Laicism, the indispensable form of modern administration, is not involved in religious content and practices in state administration. Among the main applications of the laicism are the provision of freedom of religion for the individuals and the equality of state officials at equal distances to all religions. Laicism principle, which separates religion and state practices from each other in general terms, secularization of modern state theories and reaching the level of contemporaneous civilizations are the main objectives. The modern idea of the state is aimed; to remove the miracles and political theology, to close the way from metaphysical construction, to provide systematic order, and to end complex religious practices.

Turkey which has Islamic infrastructure, is an exceptional. This exemption is being sourced from a laic and democratic nation-state. That complex of secularism in Turkey, on grounds that being a Muslim laic state. As literally it has not had a recognition of laicism in Turkey, it has brought discussions along with that. The ideological organization of political parties has made the principle of laicism was being the most controversial principle. The debate continues between conservative groups and those who are inclined to the secular lifestyle.

The research is based on the determination of the political parties (AK Party, CHP, MHP, HDP and GOOD Party) who have a group in the Grand National Assembly of Turkey. The role and importance of secularism in Turkey at today as well as this participations which are dealt with of comparative analysis of political parties were examined.

Keywords: Turkey, Laicism, Secularism, Political Parties, Religion And Politics.

ÖNSÖZ

Çalışmam boyunca bana desteğini esirgemeyen, doğru ve olması gereken yolları gösteren, çalışmanın ortaya çıkmasında büyük emeği olan çok değerli danışman hocam Doç. Dr. Şeniz ANBARLI BOZATAY'a, bu çalışmanın maddi koşullarını yerine getiren ve beni çok seven saygıdeğer Enver ağabeyime sonsuz teşekkürlerimi sunarım.

Konuşmalarıyla ve değerlerini yaşama biçimleriyle bana ilham kaynağı olan Sayın Mehmet Kasım GÜLPINAR'a ve Mustafa Veysel GÜLPINAR'a teşekkürlerimi borç bilirim.

Yıllardır ayrı ve sevgilerine hasret kaldığım Anneme ve Babama, desteklerini esirgemeyen Halil, Aziz ve Mehmet ağabeylerime; Cahide ve Serap ablalarım, Nuran kardeşime ve Cansu AKDOĞAN'a çok teşekkür ederim.

Halit IŞIK

İÇİNDEKİLER

ÖZET	i
ABSTRACT	ii
ÖNSÖZ	iii
İÇİNDEKİLER.....	iv
KISALTMALAR.....	vii
GİRİŞ.....	1

BİRİNCİ BÖLÜM

KAVRAMSAL ÇERÇEVE

1.1. İktidar ve Kutsal Alan.....	4
1.2. Din ve Siyaset	6
1.2.1. Semavi/İlahi Dinler	7
1.2.1.1. Musevilik.....	8
1.2.1.2. Hristiyanlık	9
1.2.1.3. İslamiyet.....	11
1.2.2. Semavi/İlahi Olmayan Dinler	13
1.3. Laiklik Kavramının Etimolojisi	14
1.3.1. Laiklik ve Sekülerizm	14
1.3.2. Militan Laiklik	15
1.4. Laik Siyasal Düzendeki Devlet	15
1.4.1. Machiavelli'nin Laik Devlet Kuramı	16
1.4.2. Laik Siyasal Düzendeki Devletin Nitelikleri	18
1.5. Laikliğin İlkeleri	20
1.6. Batı'da Laikliğin Tarihsel Süreci.....	23

İKİNCİ BÖLÜM

TÜRKİYE’DE LAİKLİK

2.1. Osmanlı İmparatorluğu ve Teokratik Düzendan Laikliğe Yönelik Adımlar	27
2.2. Cumhuriyet Dönemi Siyasal Partiler ve Laiklik Anlayışları	29
2.2.1. Cumhuriyet Halk Fırkası	30
2.2.2. Terrakiperver Cumhuriyet Fırkası	32
2.2.3. Serbest Cumhuriyet Fırkası	34
2.2.4. Demokrat Parti	35
2.3. Türkiye’de Laiklikle İlgili Anayasal ve Yasal Düzenlemeler	39
2.3.1. TC. Anayasaları	41
2.3.1.1. 1921 Anayasası	41
2.3.1.2. 1924 Anayasası	44
2.3.1.3. 1961 Anayasası	47
2.3.1.4. 1982 Anayasası	51
2.4. Laikliğe Aykırı Tutumları Nedeniyle Kapatılan Siyasal Partiler	54
2.4.1. Milli Nizam Partisi	56
2.4.2. Huzur Partisi	57
2.4.3. Refah Partisi	58
2.4.4. Fazilet Partisi	60

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

GÜNÜMÜZDE TÜRKİYE’DE SİYASAL PARTİLERİN LAİKLİK ANLAYIŞLARI

3.1. Türkiye Büyük Millet Meclisi’nde Temsil Edilen Siyasal Partiler	60
3.1.1. Adalet ve Kalkınma Partisi	60
3.1.2. Cumhuriyet Halk Partisi	63
3.1.3. Milliyetçi Hareket Partisi	65
3.1.4. Halkların Demokratik Partisi	66

3.1.5. İyi Parti	66
3.2. Türkiye’de Siyasal Partilerin Laiklik Anlayışlarının Karşılaştırılması.....	67
SONUÇ	74
KAYNAKÇA.....	77
EKLER.....	86
ÖZGEÇMİŞ.....	92

KISALTMALAR

AİHM	: Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi
AKP	: Adalet ve Kalkınma Partisi
ARMHC	: Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti
BMM	: Büyük Millet Meclisi
CHF	: Cumhuriyet Halk Fırkası
CHP	: Cumhuriyet Halk Partisi
Çev.	: Çeviren
DOÇ	: Doçent
DP	: Demokrat Parti
DR	: Doktor
FP	: Fazilet Partisi
GNAT	: Grand National Assembly of Turkey
HDP	: Halkların Demokratik Partisi
HZP	: Huzur Partisi
HZ	: Hazreti
İP	: İYİ Parti
KM	: Kurucu Meclis
MBK	: Milli Birlik Komitesi
MHP	: Milliyetçi Hareket Partisi
MNP	: Milli Nizam Partisi
MS	: Milattan Sonra
No	: Numara
Nu	: Number
P.	: Page
PROF	: Profesör
RP	: Refah Partisi
s.	: Sayfa
SAV	: Sallallahu Aleyhi Ve Sellem
SCF	: Serbest Cumhuriyet Fırkası
SPK	: Siyasal Partiler Kanunu
ST	: Saint
TBMM	: Türkiye Büyük Millet Meclisi
TM	: Temsilciler Meclisi
TPCF	: Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası
TSK	: Türk Silahlı Kuvvetleri
YY	: Yüz Yıl

GİRİŞ

Bu çalışmanın temel esası, günümüzde mecliste grubu bulunan siyasi partilerin laiklik anlayışlarının değerlendirilmesine dayanmaktadır. Adalet ve Kalkınma Partisi, Cumhuriyet Halk Partisi, Milliyetçi Hareket Partisi, Halkların Demokratik Partisi ve İyi Parti tezin sınırlandırılmış alanda yapılacak çalışmanın kökenini oluşturmaktadır.

Laiklik, insanlık tarihinde yönetici sınıfın ortaya çıkmasıyla birlikte, dini temsil eden insanlara veya oluşumlara karşı otorite paylaşımının bir sonucudur. Din ve siyaset çatışmaya başladığı ve yönetim erkinin hangi sınıfa ait olduğunun tartışıldığı dönemlerde keskin ayrımın bir sonucu olduğunu söylemek mümkündür. Krallıkların veya imparatorlukların yönetim yetkisinin dogmatik olduğu dönemlerden sıyrılmak amacıyla, yetki ayrımlarının üzerinde belirlendiği kavram, laikliğin doğasını oluşturmaktadır. Laiklik, bu dönemlerin kanlı çatışmaların bitmesiyle birlikte ortaya çıkmıştır. Bunun nedeni siyasal iktidarı elinde bulunduran kesimin, mutlak itaatkârlığı ve sorgulanamaz yetkilerini din çerçevesinde yapmış olmalarıdır. Toplumların isyanıyla bu çatışma ortamı ortaya çıkmıştır. Dinlerin toplumlarda değişime uğraması, dinlerin etki alanlarının azalması ve heterodoks bir yapıya dönüşmesi ile evrensel yapıyı etkileyen feodal düzenden, kapitalist burjuvazi düzene geçiş olmuştur. Bu süreçten sonra dinler, dönemlerin ihtiyaçlarına göre şekillenmiştir. Din, tüm etki alanlarıyla paralel bir şekilde gelişmiş, toplumların bölünmelerine neden olmuş ve düzenlerin ihtiyaçlarına göre değişmiştir.

16. yy.'a kadar sürmüş olan geleneksel yapı ile geleneksel toplum kuramları arasında büyük çatışmalar meydana gelmiş, Kilise teşkilatının dini grupları büyük bir direniş içine girmiştir. Aydınlanma dönemi ile Kilise'nin icraatları ve söylemleri bilime ters düşmüştür. İnsanlar yeni arayışlara girmiş ve nihayetinde dinin etkisinin az olduğu pasif din ve aktif devletler ortaya çıkmıştır.

Krallar ve Kilise'nin vergiler konusunda anlaşamamaları da dünyevi ve dinsel alanlarının belirginleşmeye başlamasına neden olmuştur. Kral, din adamlarından vergi almaya çalışırken, Papa buna karşı kralı aforoz etme tehdidinde bulunmuştur. Nitekim sömürü kurumu gibi olan Kilise'ye karşı halk ve krallar ortak hareket ederek Kilise'nin vergi vermesini sağlamıştır. Bu çatışmalar sonucu Rönesans ve Reforma dayanan "Laiklik" doğmuştur. Kilise'nin baskıcı dinsel fikirleri azalmaya başlayınca bilimde ilerlemeler yaşanmış ve yeni toplum hayatlarını etkileyen akımlar ortaya çıkmaya başlamıştır.

Toplumların laiklik fikri ile gelişimini gören Türkiye ise Cumhuriyet ile yönetilen rejimine laiklik ilkesini eklemesiyle sürecin muhatabı olmuştur. Batı’da laikliği doğuran çatışmalı ve kanlı süreç Türkiye’de yaşanmamıştır. Laikliğin Türkiye Cumhuriyeti’nin kurulmasıyla birlikte toplumu laikliğe hazırlamak ve anayasada ilke olarak yer alması süreci söz konusu olmuştur. Pragmatik bir hedefle toplumumuzda yer alan laiklik, Fransız laiklik modeliyle tam olarak örtüşmemektedir. Cumhuriyetçi laiklik modeli hedefiyle Türk toplumuna entegre edilmeye çalışılan laiklik yaşanan süreçlerden dolayı muğlaktır.

Mustafa Kemal Atatürk’ün ilke ve inkılâpları arasında günümüze kadar sürmüş olan laiklik ilkesi, siyasi ortamda en çok tartışılan ilke olmuştur. Laiklik ilkesini tek bir boyutta düşünmek imkânsızdır. Bu ilkeye birçok yorum yapılması ve olayların Laiklik ilkesine bağlanması, Laikliğe yüklenen anlamın ideolojik sebeplere dayandırılması ve siyasi hayatta belli amaçlar için kullanılması tartışmanın kökenini oluşturmaktadır. Çeşitli kesimler kendi ilgileri ve amaçları doğrultusunda laikliğe yükledikleri anlamlarla tartışmaları körüklemektedirler. Laiklik ilkesini parti kapatma sebebi ve bir takım icraatların meşrulaştırmasının kaynağı olarak görenler veya İslam düşmanlığı olarak lanse eden kişiler, bu tartışmanın devamlılığına sebep olmuştur.

Birinci bölümde, kavramsal çerçeve dâhilinde laikliğin kökeni ve gelişimi başta olmak üzere doğuşunda etkili olan etkenler incelenmiştir. Laiklik açısından önemli olan Hristiyanlık dini başta olmak üzere Musevilik ve İslamiyet’ten söz edilmiştir. Batıda laikliğin gelişimi, laik devlet kuramları, laikliğin ilkeleri ve laiklik üzerine yapılan tartışmalar ele alınmıştır. Ayrıca laikliğin yer edinebilirliğine kadar süren bir süreçten bahsedilmiştir. Batının geçirdiği evrelerin ve olayların sonucu olarak tezin konusu olan laikliğin toplumlarca kabul edilmesi ve toplumlarda yer edinmesi ele alınmıştır. Din ve siyasetin iç içe geçtiği sürecin ayrışması ve din ile siyasetin uygulanması konu edinmiştir.

İkinci bölümün ana esası, Cumhuriyet dönemi siyasal partiler ve laiklik anlayışları olup, ayrıca laiklikle ilgili anayasal ve yasal düzenlemeler ve laiklik ilkesine aykırı tutumları nedeniyle kapatılan siyasal partilerdir.

Türkiye Büyük Millet Meclisi’nde (TBMM) grubu bulunan siyasal partiler, üçüncü bölümde ele alınmıştır. Mecliste grubu bulunan siyasal partilerin laiklik ilkesinin anlaşılması ve uygulanması konusundaki farklılık noktaları değerlendirilmiş ve tutumları analiz edilmiştir.

Türkiye’de siyasal partilerin laiklik anlayışları karşılaştırmalı analizi adlı çalışma, makaleler, kitaplar, e-kaynaklar, dergiler gibi ulaşılabilir bilimsel kaynaklarla ve parti programları ile parti beyannameleriyle sınırlıdır. Bu konuda çalışma sınırlılığı; Türkiye Büyük Millet Meclisi’nde grubu bulunan siyasal partilerin laiklik anlayışlarıdır.

BİRİNCİ BÖLÜM

KAVRAMSAL ÇERÇEVE

Günümüzde birçok siyasi partinin, laiklik ilkesini benimsediği dikkati çekmektedir. Teokratik ve despotik yönetimlerle şekillenen devlet örgütlenmelerinden günümüz yönetimlerine kadar gelişen sürecin sonucu olarak, laiklik ilkesi ilerlemesini sürdürmüştür. Bu ilerleme Batı’da birçok insanın hayatına mal olmuş, çok uzun ve meşakkatli bir yol gerektirmiştir.

Günaltay’a göre (2006: 67-69), İnsanlar var olduklarından beri yüce bir yaratıcının olduğu düşüncesini benimsemişlerdir. Din, insanlık tarihinde, en büyük güç olmuştur. Bu güç doğuştan gelen bir fikir şeklindedir. Bu fikrin kaynağı umut ve korkudur. Harari’ye göre ise (2016: 212), tarih boyunca korkularını yenen insanlar Tanrı fikrinden ayrılmışlardır. Din bazen ayrımcılığın ve anlaşmazlığın sebebi olarak görülmüştür. Aslında Armstrong (2017: 25), durumu şöyle özetlemektedir:

İnsanoğlu, başlangıçta, herşeyin İlk Nedeni, gökyüzü ve yeryüzünün hakimi olan bir Tanrı yarattı. Bu tanrı biçimsel olarak betimlenmedi; hizmetinde ne bir tapınak ne de din adamları vardı. Ve o, yetersiz insan kültü ile ilişkilendirilemeyecek kadar yüceydi. Zamanla insanların bilincinden silindi. O derece uzaklaştı ki, insanlar artık ona ihtiyaç duymadıklarını düşündüler. Sonunda, kaybolup gittiği söylendi (Armstrong, 2017: 25).

Özellikle bu görüş, laikliğin toplumlarca kabul görmesinin kronolojisi sayılmaktadır.

1.1. İktidar ve Kutsal Alan

Laiklik, uzun bir tarihsel yolculuğun ürünüdür. İlkel toplumlardan bu yana semavi ya da semavi olmayan dinler, toplumların ya da grupların örgütlenmeye başlamasıyla günlük yaşantının önemli bir noktası olarak günümüze değin gelişimini sürdürmüştür (Yazıcıoğlu, 1993: 35).

Toplum örgütlenmelerinin devlet teşkilatlanmalarına dönüşmesiyle güvenlik ihtiyacı doğmuştur. Bu güvenlik ihtiyacına benzer çıkarların çatıştığı ortak noktalar sayesinde toplum oluşmuştur. Ortak noktaların birleştiği kolektif çıkarlar olmasaydı hiçbir toplum var olamazdı (Rousseau, 2016: 43). Bu ihtiyaçlardan dolayı bunları kumanda etmek ve yönetmek doğal bir sürecin sonucu olarak, din adamının dışında yönetici sınıfını

ortaya çıkarmıştır. Yöneticiler genellikle ilkel feodal tipi siyasal alanlarda, yetkilerinin, doğaüstü bir gücün ürünü olarak ortaya çıktığını yansıtmaya çalışmışlardır. Kutsal alan yaratma çabası, siyasal iktidarın dinsel iktidarın rollerini üstlenmesi, toplumu kutsal alanda sınırlaması ve mutlak itaatkârlığı doğurmuştur (Rousseau, 2016: 70-71).

Mutlak itaatkârlığın da içinde olduğu ve günümüzde de geçerli sayılabilecek yönetme yetkisinin üç kaynağı vardır (Ateş, 1994: 13-14):

- Yetki kaynağı olarak ‘‘Kaba güç’’ ve ‘‘zorlama’’dır.
- İkinci yetki kaynağı Tanrı ve Tanrı buyruklarıdır.
- Üçüncü yetki kaynağı halkın iradesi veya halkın rızasıdır.

Buradaki ilk iki madde kutsal alan oluşturma çabasının belirleyici noktalarını oluşturmuştur. Bahsedilen Tanrı buyrukları, hükümdarların iktidarını sağlama alma çabasına bağlanmıştır.

Bu çabaların sonucu olarak toplum yaşantısı, doğaüstü güçlerle yetkilerini kullanan iktidarların olduğu toplumlar ve kutsal olmayan öğelerle yönetilen toplumlar biçiminde ikiye ayrılmıştır. Kutsal alanda yetki kullananlar, devlet mekanizmasının ve siyasal iktidarın sahibi olduklarını, halkın çalışmasını ve üretmesini kutsal olmayan alanda değerlendirirler. İktidarın sahibi olanlar kendilerini ayrı bir soyun varisi olarak değerlendirecek ve bu soyu tanrısal öğelere dayandıracaklardır. Böylece siyasi iktidarlar kendilerince toplumda bir çatışmanın önüne geçmiş ve uzlaşmaya gerek kalmadan otoritelerini sürdürmüşlerdir (Özek, 1982: 19-21). Yönetici kesimler toplumdan ayrıcalıklı olduklarını, kutsallıklarının doğal sonucuna bağlamaktadırlar. Yığınları bu kutsallık dışında tutarak, ötekiyi oluşturmuşlardır. Bu sayede devlet düzenini oluşturan ve toplumları etkileyen hukuk kurallarının uygulanmasını ve düzenini sağlamışlardır. Yöneticiler bu kuralların anlaşılmasına gerek kalmadan otoritelerini rahatça sürdürmüş ve kesin olarak doğaüstü kavramlara dayandırılan kutsal alanı oluşturmuşlardır (Gauchet, 2000: 13-18).

Ortaçağda Kilise, halk üzerinde belirleyici yetki gücünü kullanarak kralları veya imparatorları aforoz etme eylemini gerçekleştirmiştir. Din adamları ve kiliseler bireylerin evlilik, boşanma ve dine kabul işlemlerini düzenlemişlerdir. Kilise ve din adamları kendilerini ‘‘Üst Güç Odağı’’ başka bir deyişle Tanrı’nın yeryüzündeki elçileri olarak görmüşlerdir (Hafizoğulları, 1998: 7). Hristiyanlıkta dine kabul söz konusu değildir.

Kiliseye bağıllık ve toplumca kabul söz konusudur. 1442 yılında toplanmış olan Floransa Konsilinde “kilise dışında kurtuluş yoktur” sözüyle dini tekelinde bulunduranın Kilise olduğu anlaşılmaktadır (Yazıcıoğlu, 1993: 42). Bunlara itiraz eden din adamları olmasına rağmen büyük bir etki gösterememişlerdir.

1.2. Din ve Siyaset

Genel hatlarıyla siyasetin birçok anlamı olmasına rağmen Heywood’a göre siyaset (2013: 22-28), geniş anlamda toplumların yaşayış biçimini düzenleyen ve emir ile yasakları koymak için gerçekleştirilen tüm faaliyetlerdir. Siyaset insanların nasıl davranmaları gerektiğine bile karışır. Siyasetin toplumları birleştirici gücü vardır. Bu birleştirici güç kaba kuvvetle de olabilir.

İnsanlar tabiatı gereği, siyasal görüş ve inanışlara sahiptir. İnsanların içinde bulunduğu toplumların şartları, bu özellikleri etkilemektedir. Bu nedenle siyasi yapı içinde bulunan bireylerin tutumları ve inanışları farklılık gösterir. Bireylerin birleşmesiyle oluşan siyasal yapı; toplumların müşterek ilişkileri, siyasal düzeni ve siyasal kültürü oluşturur. Siyasal kültür ve inançlar bir bütün halinde siyasal yapı içinde bulunur. Siyasal yapıda bulunan bu faktörler toplumsal düzeni oluşturur (Şahin, 2006: 16-17).

Başgil’e göre din (2011: 68-69), ruhumuzla hissettiğimiz ve aklımızla tasdik ettiğimiz ilahi bir kanunun varolmasıyla oluşur. İnsanları diğer canlılardan ayıran özellik akıldır. Bu akılla insanoğlu var olmanın sorgulamasını yaparak yüce bir yaratıcıya inanma isteğini arzular. Ayrıca din toplumların çatışmasını önleyebilecek en kuvvetli manevi mekanizmadır. Dini, iktidarın rakibi gören toplumlar, başka toplumların hâkimiyetini, birleştirici güç olan dinin tahrip edilmesiyle mümkün olduğunu bilmektedirler.

Durkheim’in din anlayışında da toplumsal birlikteliği sağlayan fikrin, din olduğu görülür. Dinin işlevleri, dine zarar verebilecek fiziksel davranışları engellemek ve kişileri toplumun bir üyesi olduğu fikrini yerleştirmektir. Marksizm ise ideolojilerini sınıf çatışmalarıyla açıkladığı gibi dinlerinde bu çatışmanın sonucunda doğduğunu savunur (Kışlalı, 2010: 50). Schmitt’e göre (2014: 54-55), toplumsal kuralların ve iktidarların doğuşu Tanrıya dayanır. Hobbes, otoritenin yasayı yaptığını, hakikatin ise pasif bir rol oynadığını savunur. Din gibi iktidarların temeli de insanlığın kendi kendine oluşturduğu korkulardır. Bu korkular hakikatin dışında yasaları yapmalarına neden olduğunu vurgular.

Dinler herhangi bir toplumda değişikliklere uğramasına rağmen etkilerini sürdürmeye devam ederler. Bu etki siyasal yaşamı yönlendirdiğı gibi din kurallarının ve inançlarının artık yazılı olmasa da kendilerini din temsilcisi sayanların yorumları ve davranışlarına göre belirlenir. Bu yorum ve davranışlar dönemin siyasal rejimlerini etkiler. Belli bir ideolojiye sahip siyasal rejimlerin bulundukları dönemlerde farklılık göstermesi ile rejimin din kurallarıyla yönetilmesi gerektiğini savunanlar, aynı dine mensup olmasına rağmen farklılık gösterir (Kışlalı, 2010: 50-51).

İbni Haldun, otorite sahiplerinin yetkilerinin kısıtlanması, devlet ile toplum düzeni ve iktidar ile halk arasındaki ilişki için; gerekli kanunların çıkarılması, çıkarılan kanunların uygulanması ve bu kanunlara uyulması gerektiğini ifade eder. Eğer şer-i sebeplerle kanunlar çıkarılıp uygulanırsa, dünya ve ahiret hayatını gözeten “dini bir siyaset” yapılmış olur. Kanunlar devlet görevlileri ve akıllı kişilerce yapılırsa “akli bir siyaset” olur (Okumuş, 2006: 98).

Din ve siyaset ilişkisi insanlık tarihi boyunca etkileşim içinde olmuş iki olgudur. Bilinen en eski toplumlarda bile, din ve iktidar ilişkisi görülmektedir. İnsanın doğası gereğı dinlerden ayrı düşünülmesi imkânsızdır. Din, insanların yaşantısının her alanına etki etmiş ve toplumların kurdukları sistemlerden etkilenmiştir. Bacon, dinin insanların en önemli toplumsal etkileşim ağı olduğunu belirtmiştir. Her şeye etki edebilmiş bir ilahın kabul gördüğü toplumların siyasal yaşamları da dine göre şekillenebilmiştir (Okumuş, 1999: 73-76). Görüldüğü üzere din ve siyaset ayrı olgular olmasına rağmen her zaman kuvvetli bir ilişki içinde olmuştur.

1.2.1. Semavi/İlahi Dinler

İnsanların ruhi gıdası, inançlardır. Eski zamanlardan günümüze kadar sürmüş ve sürecek olan inanç arayışları insanların manevi ihtiyaçlarını karşılamak içindir. İnanç arayışları sonucu ilahi ya da ilahi olmayan varlıkların olduğu düşüncesi oluşmuştur. İnsanların ölümden sonra huzur, mükâfat, adalet ve rahata ulaşabilecekleri din arayışlarında, dünyada çekilen sıkıntıların gerekli olduğunun farkındadırlar. Semavi olan dinler: Musevilik, Hristiyanlık ve İslamiyet’tir. İslamiyet’in mukaddes kitabı olan Kur’an-ı Kerim’e göre Hristiyanlığın kutsal kitabı olan “İncil” ve Museviliğin kutsal kitabı olan “Tevrat” tahrip edilmiştir (Özbay, 2018: 198-199).

Bu semavi dinlerde yaratılışın amacı belirtilmiştir. Özünde yüce bir amacın var

olduğu fikri vardır. Dogmatik kuralları olmasından dolayı, günümüzde insanların kendi sistemlerini uygulamak istemesi nedeniyle dine karşı saldırılar baş göstermiştir. Modern bilim insanları buna ön ayak olmuştur (Alıcı, 2018: 60). Bilim ve din ilişkisinde üç yol vardır. Birincisi; bilim ve dinin çatışması sonucu dini inançlardan vazgeçilmesi olayıdır. Bu sebeple bilim ve din birbirine muhaliftir. İkincisi; bilim ve dinin farklılıklarıyla beraber birbirinden bağımsız olması durumudur. Üçüncüsü; bilim ve dinin birbirleriyle etkileşim alanında olup uyuşabildiği düşüncesidir (Tokat, 2006: 49). İkinci faktör laik düzenin olması gerektiği durumudur. Günümüzde laikliğin uygulanamaması ise birinci faktöre dayandırılabilir. Üçüncü faktör ise ideal laik siyasal düzenin çatışmasız uygulanabilirliğini kanıtlar niteliktedir.

Semavi dinler ve laiklik ilişkisi alt başlıklarda incelenmiştir.

1.2.1.1. Musevilik

Hız. Musa'dan önce Yahudi toplumu düzensiz bir yapıdaydı. Tapınaklarda insanların Tanrısal âlemlle ilgilendiği düşünülmüş ve tapınakların dışında kalanlar, toplumsal sistem içinde, mevcut sıkıntıların kaynağı olarak görülmüşlerdir. O dönemlerde Yahudiler yokluk ve sefalet çekmekteydiler. Yahudi Kralı İşaya popülist ve demokratik inanışlara sahipti. İşaya, yönetici sınıfın ferdi olmasına rağmen demokratik bir yönetime inanırdı. Tanrı tarafından uyarılan İşaya Tanrısal yetkiyi İsrailoğulları'na tebliğ etmesine rağmen karşılık alamamıştır. Tebliğ görevi daha sonra Hız. Musa'ya verilmiştir. İsrailoğulları'na Tanrının buyruklarını diğer semavi dinlerde olduğu gibi kolay olmamış ve o toplumun her bir bireyi ayrı isteklerde bulunduğundan dolayı, tebliğ görevi mücadele içinde geçmiştir (Armstrong, 2017: 77-80). Musevilğe mensup olanlara, kutsal kitapları Tevrat, siyasal düşünce olarak ilkel bir siyasi fikir vermektedir. Yönetim için erdemli kişilerin isteksiz olması nedeniyle otoriteyi ele geçiren erdemsiz kişiler hakkında Tevrat'ta benzetme kullanılır. Benzetmeye göre bitkiler aralarından kral seçmek isterler. Çınar ağacı gölgesinin yararını yeterli bulup krallığı reddeder. İncir ise yemişlerini överek yeterli olduğunu belirtir. Alanı boş bulan karaçalı, kendisinin kral seçilmesi ister yoksa hepsini yakacağını söyler ve kendini kral seçtirir. Benzetme olayı dönemin havasını özetler niteliktedir (Şenel, 2001: 232-233).

İlim üzerine insanlığın aydınlanmasını vaat eden düşüncelerin pozitivist ve Yahudilik düşüncesi olduğu iddia edilmektedir. Yahudilik tarihi boyunca dünyevi cennet

görüşü hâkimdir. Tanrı tarafından verileceğine inanılan tüm vaatler Yahudiliğin anlayışında bu dünyada gerçekleşmelidir. Bu yüzden Yahudiler, ölümsüzlük fikrini kabul etmemektedirler. Çünkü ölümsüzlük dünyevi fikirden uzaktır (İzzetbegoviç, 2017: 249-250). Yahudilikte din ve bilim tartışması laik bir sistem içindedir. Yahudilerin dünyevi arzuları bu görüşü desteklemektedir. Yahudilerce modern bilimin oluşması ve bu bilimin ortaya çıkarabileceği sistemlerin doğması gerekli görülmektedir. Bu nedenle Yahudiler, modern öncesi dönem ve sonrası itibariyle bilime muhalif bir tavır sergilememiştir (Alıcı, 2018: 62). Nitekim Yahudilerde mutlu ve adil toplumun oluşması Hz. İsa'nın dünyaya dönüşüne bağlanmıştır. Bu nedenle Yahudilerin sadece Hz. Musa'nın "On Emir"indeki ahlaki ilkeleri değil bireysel, ailevi ve iktisadi kuralları ve toplum hayatlarını düzenleyen kuralları vardır (Fırlalı, 2010: 42).

Yahudilerin ideolojilerinde Siyonizm bulunmaktadır. Siyonizm 19. yy'dan itibaren Batı Avrupa ve Amerika'da dini oluşumları etkilemiştir. Siyonizmin temelinde bulunan vaat edilen topraklar uğruna milyonlarca insanların ölümüne sebep olmuştur (Başaran, 2016: 76-78). Devlet yönetimlerinin şekli ne olursa olsun Yahudilerin inandığı kutsal vaatler uğruna demokrasinin ve cumhuriyetin hiçbir şey ifade etmediği açıktır (Ford, 2009: 133-135).

1.2.1.2. Hristiyanlık

Hristiyanlık dini, bir Yahudi mezhebi olarak doğmuştur. Hristiyanlık dini ortaya çıkmasından itibaren siyasal sistemleri etkilemiştir. Bu nedenle Avrupa Orta Çağ'ının en önemli unsuru halini almıştır. İlk aşamada; ezilenler, hor görülenler ve yoksulların hareketi olarak ortaya çıkmıştır. Allah'ın saltanatını ve kurallarını yeryüzüne hâkim kılmayı amaç edinmiştir. Tüm engellemelere rağmen, Roma İmparatorluğu'nda devlet dini olmayı başarmıştır. Roma İmparatorluğu'nun dağılmasından sonra, devletin doğu kısmında hâkimiyetini sürdürmüştür. Batı kısmının yıkılmasından sonra siyasal birlik içinde bağımsız bir hal almıştır (Yetkin, 2005: 7).

Hız. İsa havarileriyle gerçekleştirdiği "Son Akşam Yemeği" kurumsallaşma örneği sayıldıktan sonra "Kilise" kurumu ortaya çıkmıştır (Şahin 2006: 92). Hristiyanlık dininin Orta Çağ'da devlet dini olmasından sonraki süreç, 16. yy'a kadar Kilise'nin, siyasi ve toplumsal baskı mekanizmasına dönüşmüş haliyle son bulmuştur. Kilise Hristiyanlık dinini referans alıp yaşam biçimlerini etkilemiş ve özgürlükleri kısıtlamıştır. Orta Çağ'da

Kilise başlangıçta siyasal iktidar karşısında pasif kalmasına rağmen daha sonra ki süreçte iktidar mücadelesine girişmiş ve devlet yöneticilerini alt ederek siyasi alana nüfus etmiştir. Katolik Kilisesi iktidarlığın kaynağını Tanrı'ya bağlayarak kendi otoritesine meşruiyet kazandırmıştır. Böylece devlet bir Kilise organı olarak varlığını sürdürmüştür. Orta Çağ'da din, Avrupa'nın siyasi ve toplumsal yapısı içinde merkezi bir konumda yer alıyordu. Kilise, hem dini hem de dünyevi otoritenin sahibi konumundaydı. Aristoteles Tanrı anlayışını hakim kılacak yaklaşımlarla Orta Çağ düşüncesinin temelini oluşturuyordu. Ona göre insanlar Tanrı'nın kurallarına, emirlerine ve yasaklarına uymak zorundaydı (Torun, 2011: 89-91).

Hz. İsa'nın "Sezar'ın hakkını Sezar'a, Tanrı'nın hakkını Tanrı'ya verin" sözü ilke haline gelmiştir. Bu sözden sonra toplumsal ve siyasal yaşam ikiye ayrılmıştır. Biri yeryüzünün iktidarı, diğeri ise yeryüzünün hâkimi olan Tanrı'nın buyruklarıdır. Hristiyanlığın Kilise örgütlenmesi ile birlikte bu söz siyasal kurama dönüşmüştür (Yetkin, 2005: 36). Hz. İsa'nın bu sözü dünya tarihinin bilinen ilk laik görüşlü çıkarımlarından biridir. Çünkü laiklik anlam itibarıyla dini alan ile dünyevi alanın birbirinden ayrılması ve birbirlerinin faaliyet alanlarına karışmamalarıdır (Gürbüz, 2010: 14).

Orta Çağ'da Kilise reformasyonu, birçok gelişmeyle birlikte ortaya çıkmıştır. Bu sebeplerden biri ekonomiktir. Çeşitli iş kollarında ücretler adaletsiz dağıtılmıştır. İşçilere yönelik bir yapılanma söz konusu olmadığı gibi işçiler kendi aralarında herhangi bir örgütlenmeye de sahip olmamıştır (Gimpel, 2004: 106). Orta Çağda nüfusun artmasıyla birlikte ekonomi ve diğer nedenlerden, aile veya kabileler içsel ve dışsal etkiler sebebiyle birleştiler ve ayrı ayrı homojen toplumlar oluşturmaya başladılar. Ayrıca kurulan iş bölümlerinde yeni bir sınıf oluşmaya başladı. Bu yeni sınıf takas sistemini kullanan ve sınır ötesi pazarlar bulabilen tüccarlardı. Bu oluşan düzende devlet ya da iktidar sahibi dediklerimiz, halktan uzaklaşmaya ve sadece kendi krallıklarının derdine düşmüşlerdi (Engels, 2015: 202-210). 15. yy'dan sonra dini inanç, Monarklar ve zenginler arasında azalmıştır. Sade vatandaşlarda Kiliseye olan güven sarsılmıştır. Kiliseye olan bağlılığın azalmasında temel etken, Kilisenin her alana olan baskısı ve koyulan vergilerdir. Ayrıca Papa, dini lider olmaya çalışmak yerine zengin ve dünyevi bir prens haline gelmişti. Çeşitli mücadeleler sonucu Kilise reformasyonu gerçekleşirken, aynı zamanda en önemli sonucu olan, Kilisenin hemen hemen bugünkü şeklini alması olmuştur. Bir diğer önemli sonuç ise Batı'nın Hristiyanlık dininin gerçeği üzerine anlaşılamamaları sonucu, laikliğe ve modern

bilime ön ayak olmasıdır. Rönesans ve reformasyonun etkileşimi bugün Avrupa'nın özünde bulunan pagan Helen ve Hristiyanlık geleneğinin harmanlanması ve yükselişe geçmesine sebep olmuştur (Sander, 2011: 83-88).

1787 Amerikan Anayasası'nda dört yıl sonra yapılan değişikliklerle, devletin dini olmadığı belirtilmiştir. Böylece din, kamusal alanın dışına çıkarılmış ve siyasetten uzak tutulmuştur. Dini inançları olan toplumların genelinde din ile siyaset iç içedir. Ancak Amerika'da Kilise ve devlet ayrılığı günümüze kadar başarılı bir şekilde yürümüştür (Yıldırım, 2015: 93).

Hristiyanlık dini tüm bu gelişmeler sonucu bugün Avrupa ve Amerika dâhil birçok yerde devlet yönetiminde pasif bir rol oynamaktadır. Sadece yemin törenlerinde İncil'e el basma ve Papa'ya gönül birlikteliği şeklinde devam etmektedir. İngilizlerin Anayasa Mahkemelerinin kararlarının temeli, Anglikan Kilisesinin kararlarıdır. Mahkemelerinin verdiği hükümlere göre devlet teşkilatı Kilise teşkilatına karışamaz. Almanlar'da ise Kilise kendisiyle ilgili yasaları kendi yapmaktadır. Alman güvenlik güçleri bunları uygulamakla görevlidir (Erbakan'nın Laiklik Görüşü 2013: ve Kanal 6 Söyleşisi, Refah Partisi Dönemi).

1.2.1.3. İslamiyet

610 yılında Hz. Muhammed (SAV), peygamber olduktan sonra insanları dine davet etmiş ancak Mekkeliler eski inançlarında direnmiş, Hz. Muhammed'e (SAV) ve O'na inananlara zulüm etmişlerdir. Müslümanlar, Mekkelilerin düşmanlıklarına ve işkencelerine dayanamayıp 622 yılında Medine'ye Hicret etmişlerdir. Müslümanların sayısı az olduğundan, Mekke Dönemi devrinde Müslümanlar, siyasetle ilgilenmeyecek derecedeydi. Bu dönemde vahiy olunan ayetler; sosyal, siyasi ve hukuki konularından çok ahlak ve inanç üzerineydi. Medine'ye Hicretten sonra zaten karışık bir yapıda olan şehir daha da karmaşık farklı inanç ve farklı soyların olduğu yer haline gelmişti. Hz. Peygamber bu kişilerin barış içinde yaşamaları için bir devletin kurulması gerektiğini beyan etmişti. Yazılı bir belge ile devletin şekli, yasama, yürütme, yargı fonksiyonların nasıl işlemeleri gerektiği ve bireylerin hak ve sorumluluklarını belirleyen bir belge yayınlandı. Bu belge ile ilk İslam Devleti bu dönemde kurulmuştur (Karatepe, 2004: 22-24).

Devlet teşkilatının Medine'de kurulmasıyla beraber, Hz. Peygamber devlet başkanlığı görevini yerine getirmiştir. Komutanlık ve yargı işleri dâhil pek çok kamu görevini de üstlenmiştir. Bu görevler bulunduğu dönemin şartları ve sosyal yapıyla beraber

şekillenmiştir. Toplumsal hareketlerin şekillenmesi açısından İslamiyet siyasetle sıkı bir ilişki içinde olmuştur. Ancak İslamiyet'in temelinde din ve dünya işleri tevhit kelimesi etrafında yorumlanmıştır. Yorumlamalar Müslümanların siyasal hayatta teoriler üretmesine sebep olmuştur. Hz. Peygamber döneminde yönetim “seçkinlerin yönetimi” şeklinde olmuştur. O'ndan sonra kimin başa geçeceği konusunda herhangi bir siyasi uygulama belirtmemiştir. Ancak İslam halifeliği ile yönetilen Müslüman toplum siyasal bir uygulama eksikliği gibi görünen o dönemin kendi seküler yapısını ifade eder. Ayrıca Halife herhangi bir krallık veya bugünkü cumhuriyet biçiminde değildir. Herkesin oy kullandığı ve yöneticini seçtiği bir sistem o dönemin şartlarında mümkün olmamıştır. Bölgenin ileri gelen liderleri bu görevi ölene dek sürdürmüşlerdir (Şahin, 2006: 96-101).

İslam'da ilk laiklik uygulaması, Hz. Peygamber'in döneminde ortaya çıkmıştır. 630 yılında Mekke fethedildikten sonra sabırlı ve akıllı bir genç olan Attab bin Esid Mekke'ye Hz. Peygamber tarafından vali olarak atanmıştır. 23 yaşında bir gencin, onca yaşlı yöneticiler dururken atanması İslam'da liyakate, yaşın engel olmadığını göstermektedir. Hz. Peygamber, Attab bin Esid'i vali olarak Mekke'ye atadıktan sonra din işlerini ve Kuran-ı Kerim'in öğretilmesi için bilgili ve deneyimli bir sahabe olan Muaz bin Cebel'i görevlendirmiştir. Bu atamalarla din ve dünyevi işlerin ayrılmasının, İslam'da ilk uygulaması sayılmaktadır (Gürbüz, 2010: 16).

İslam dünyasının teşkilatlanmış ve egemenlik gücü iddiasında bulunan bir Kilise veya ruhban sınıfı olmadığı için din görevlileri ve devlet yöneticileri arasında kavga söz konusu olmamıştır. Saltanat ve Cumhuriyet ile yönetilen İslam toplumlarında din yönetimlerin bulunduğu dönemin şartlarına göre devletin alt kurumu olarak varlığını sürdürmüştür. Ancak Hıristiyanlık dininde laik eğilimler görülürken, İslam'da insana ve toplum hayatına tümüyle hâkim kılınacak uygulamalar görülmektedir. Osmanlı İmparatorluğu'nda din kurallarının ve hükümlerinin yetmediği yerlerde bilginlerin içtihatlarına, Şeyhülislam'ın fetvalarına ve “Örf”e başvurulurdu (Fığlalı, 2010: 39).

Osmanlı İmparatorluğu'nda Örf ile hükmetme Osman Gazi'den itibaren başlamıştır. Diğer padişahlarda devam ettirmiştir. Osmanlı İmparatorluğu'nda kanun ve kanunnameler adlı düzenlemeler dünyevi yetki ile koyulurdu. Bu düzenlemeler Şariat'tan farklıdır. Örfi ve Şer'i ilkelerle çıkarılan bu yetkiler dönemin şartlarına göre şekillenmiştir (Fığlalı, 2016: 113- 115).

Laik olan günümüz Avrupa'sında Kilise'nin etkisinin azalmış olmasına rağmen din

her alana etki etmeye devam etmiştir. İslamiyet'te ise otoritelerin güçlenmesine bağlı olarak etkilenmiş ve başarısız siyasi tutumlar ise dini tahrip etmeye çalışan yöneticiler yüzünden olmuştur (Can, 2004: 86). Görüldüğü üzere İslamiyet dini otoritenin tam bir egemen güç olması gerçekleşmemiştir. İslamiyet, Yahudilik ve Hristiyanlıktan farklı olarak toplum hayatlarını düzenleyen kuralların devlet ve siyasi teşkilatlanmaları hâkimiyeti altına almaya çalışmamıştır.

1.2.2. Semavi/İlahi Olmayan Dinler

Dinlerin insanlık tarihinde sadece ibadetten ibaret olmadığı açıktır. Semavi olmayan dinler, yani Tek Tanrı'ya dayanmayan dinler ve o dinler üzerine oluşturulan din felsefelerinde bile toplumsal bağa bağlı sosyal ilişkileri etkileyen, bireyler arası ilişkileri düzenleyen kurallar koyan bir sistemlerdir (Günaltay, 2006: 11-16). İnsanlığın başlangıcında devlet teşkilatına giden örgütlenme, aile ve kutsal inanç ihtiyacıyla başlar. Rönesans, Reform ve Yeni Çağ'ın iktisadi devrimlerin dinle bağımsız geliştiği düşüncesi, insan ve toplum ihtiyaçlarının bir sonucu olması bu faktörlerin sonradan dinden bağımsız düşünülmemesi gerektiğidir. Kutsal inançlar, toplumu düzenleyen kuralların bir bütünüdür. İlahi dinlerin etkisinin azaldığı dönemlerde yerine sürekli “İkame Dinler” toplumun devamlılığı için hep var olmuştur (Taplamacıoğlu, 1966: 41-44).

Yeryüzünde bilinen çok sayıda “ilahi/semavi” olmayan din vardır. Bunlardan bazıları: Hinduizm, Budizm, Cayanizm, Sihizm, Konfüçyanizm, Taoizm ve çok sayıda dini akımdır (Diyanet İşleri Başkanlığı, 2007). Bunların ortak noktaları kendi öğretilerini oluşturmaları ve çok tarafı olduğu için siyasi yaşamda güçlü bir mekanizma görevleri görüyor olmalarıdır. Bu dinler dâhil tüm dinler toplumsal ağırlıklı bir kurum halini alabilmektedirler (Günaltay, 2006: 95-97).

Örneğin Çinlilerin eski bir dini olan Lao-Tse tarafından oluşturulan “Tao-Kiao” dini, devletin olması gereken düzende konulan kuralların, bu din tarafından çıkarılan kanunlarla bir saymasıdır. Bir diğer din akımı olan Konfüçyanizm ise Çin'de imparator olan Vau-Vang İmparatorluğun devamı için Çin'de küçük prenslere birer ülke dağıtılması ile “Feodalite” sistemini oluşturmuştur (Günaltay, 2006: 269-277).

1.3. Laiklik Kavramının Etimolojisi

Etimolojik olarak Latin dilindeki “Laicus” kelimesinden türeyen laiklik terimi dilimize Fransızcadaki “laicite” sıfatından geçmiştir. Kelimenin karşılığı laik olma durumunu anlatır. Kapsam olarak “herhangi bir dine mensup olamama veya kiliseye ait olmama” anlamını taşır (Fığlalı, 2016: 15).

Laiklik aynı zamanda kelime anlamı olarak, ruhani olmamak, dini durumu bulunmamak, fikir, kurum ve sistem anlamlarını da taşır (Başgil, 2011: 151). Daha da eskiye gidilirse Eski Yunan’da ruhban sınıfına ait olanlar “Kleros” tüm bireyler “Laikos” tur. Osmanlılarda durum farklı olmakla beraber bazı düşünürler laiklik kelimesi yerine başka sözcükler kullanmaya çalışmışlardır. Örneğin Ziya Gökalp laiklik yerine “ladini” sözcüğünü kullanmıştır. Ladini din dışında kalmak anlamındadır. Müşir Ahmet Paşa ise “laruhbani” yani ruhban sınıfının dışında kalan kelimesini kullanmıştır. Bu sözcükler literatürde yer edinememiş ve Cumhuriyetin kuruluş dönemlerinde siyasetle dini birbirinden ayırmak için laiklik kelimesi sıkça kullanılmaya başlanmıştır (Ateş, 1994: 21).

Laiklik kelimesinin kökeninde ki “lai” kelimesi hiç değişmemiş hep aynı kalmıştır. Ayrıca kelime kökeninde toplum, topluluk, halk dine ait olmama anlamları genel tanım olarak daima laiklik kelimesini açıklamada kullanılmıştır. Laiklik kullanıldığı dönemlerde farklı dillere göre şekil almıştır (Eyuboğlu, 1994: 23).

1.3.1. Laiklik ve Sekülerizm

Katolik mezhebinde iki tür insan vardır. Birincisi “Klerje”dir. Bu sınıf ruhaniler sınıfını teşkil eder ve kendi içinde de ikiye ayrılır. Hayattan kopuk, kendini tamamen ibadete adanmış Regulier sınıfı ve dini vazifeyi yerine getiren “Seculier” sınıfı da ruhani sınıfının ikinci türüdür. Laik kelimesi bu ruhani sınıflarının hiçbirine mensup olmayandır (Başgil, 2011: 151-152). Seculier kelimesi Kilise’de ayin yapan ve dini vazifeleri yerine getiren din adamları şeklinde kullanılmasına rağmen günümüzde farklı anlamda kullanılmıştır. Laik kelimesi İngilizce diline çevrildiğinde “Secularism” olur ancak tüm insanların sosyal, ahlaki ve kültürel dini kurumlar ve dini temsilliyetlerden arındırılması biçimindedir. Laiklik ise; siyasette ve hukukta dinden uzaklaştırma ve dünyevileştirme özelliklerine sahiptir. Ayrıca laiklik devletle ilgiliyken, sekülerizm kamu alanında bireylerle beraber, sivil topluma aittir. Yani kısacası laiklik, devlet teşkilatlarıyla ve devletin kanunlarıyla bağlantılı iken, sekülerizm bireylerin yaşam tarzıdır. Laik devletin

görevi, seküler bireylere hak ve ödevler konusunda dini inanç ve dini aidiyette herhangi bir yaptırım şart koşmamasıdır (Fıglalı, 2016: 14-16).

Laikleşme, sekülerleşmenin kurumsal boyutunu temsil eder (Kanadoğlu, 2013: 354). Sekülerleşme ayrıca dini bir toplumun dönüşümü ile ilgilidir. Din rolünün, toplumda değişime uğramış halidir. Türkçede dünyevileşme kelimesinin karşılığıdır (Küçükcan, 2005: 118). Laiklik ve sekülerizm ayrı kavramlardır. Toplumun dünyevileşmesi sekülerizm ile açıklanabilir. Sekülerizm, siyasi bir ilke şeklinde laikliğin, toplumsal süreç içinde tamamlar. Farkın kesinleştiği nokta ise laik devlette dindarlığın rahatça yaşanabilir olmasıdır. Fakat seküler bir toplumda laik devlet fikri kolayca olgunlaşabilir. Tamamı dindar olan ya da tamamı seküler olmayan bir toplumda laiklik fikri olgunlaşamaz (Bezci, 2015: 3).

1.3.2. Militan Laiklik

Militan laiklik; katı, radikal ve dışlayıcı laiklik olarak nitelendirilir. Militan laiklik anlayışında dini inanç, bireyin sadece vicdanında yer eden ve kesinlikle toplumsal veya kamusal alana yansıtılması gerektiği durumudur. Militan laiklik anlayışında, din ve vicdan özgürlüğü kısıtlı şekildedir. Devletin bireylere, dini inanç ve ibadetlerine müdahalede bulunduğu laiklik türüdür (Kanadoğlu, 2013: 355-356).

Militan kelimesi genellikle demokrasi kelimesiyle beraber kullanılır. Militan demokrasi ile yönetilen toplumların ifade özgürlüğüne siyasi örgütler tarafından sınırlama getirilir. Devletlerin devamlılığını, aykırı düşüncelerin, söylemlerin ve eylemlerin engellenmesi ile var olabileceği düşüncesine dayanır. Militan demokrasiler, bazı belli düşüncelerin kısıtlanması gerektiğini de savunur. Din ve ırk ayrımcılığı, savaş söylemleri ve suç işlemeye teşvik edici gibi düşüncelerin militan demokrasilerde, düşünce hürriyetinin tarafsız sınırları olarak kabul edilir (Tunç, 2008: 1122-1123).

1.4. Laik Siyasal Düzendeki Devlet

Çağımız demokrasilerinin temel taşlarından birisi ‘‘Laiklik’’tir. Devletlerin dinsel yapılarla şekillenmemesi yani bir toplumda bireylerin özgürce dinini yaşadığı otoritelerin varlığı kolay olmamıştır. Bu uğurda çok mücadele verilmiş ve çok insan hayatını kaybetmiştir. Bugünün değişiminin arkasında elbette ekonomik iyileşmelerin şekillendirdiği toplumsal gelişimlerin de büyük rolü vardır. Bu nedenle laiklik modern

devletin olduğu toplumlarda temel unsur olarak görülür (Özek, 1982: 19). Devlet laiklik bakımından üç şekilde var olur. Birincisi siyasal iktidar olarak var olan devlet, ikincisi kurum olarak, üçüncüsü belli değerleri olan topluluk devleti (Toroslu, 1994: 457):

- Siyasal iktidar olan laik devlet, din devletinin kalıplarından sıyrılmaya çalışan ve politik hedeflerine ulaşmış devlettir. Din devletinin teokratik düzendeki ideolojisine karşı meşru bir ideoloji sağlayan siyasal siyasal iktidarı elinde bulunduran laik devlettir. Bu ortam 17. ve 18. yy'dan sonra mutlakiyetçi monarşilerin sayesinde oluşmuştur. Bu dönemden sonra yeni siyasal düzen din devletinin özelliklerini kendi etkisi altına almıştır. Bunları yaparken tam anlamıyla dini içinde barındırır.

- Kurum olarak var olan devlet tam anlamıyla dinden arınmış seküler hale gelen devlet konumundadır. Bu devlet türü, laik devletin özelliklerinin taşıdığı tüm vatandaşlarına rasyonel bir şekilde yaklaşır ve hukuk kurallarına göre yönetildiği, bireylerin devletle ve bireylerin bireylerle olan ilişkisinin kanun yapıcılar tarafından düzenlendiği hukuk kurallarınca düzenlenen devlettir. Burada ki devlet tümüyle din devletinin zıttıdır. Bu devletin var oluşunun başlangıcı 19. yy'dan sonra liberal devletler tarafından gerçekleşmiştir.

- Belli değerleri olan topluluk devleti kutsal devletin karşısı olan laik devlettir. Bu devlet türünde dini ve tabiatüstü değerlerin olmadığı dünyevi değerlerin baş gösterdiği değerlerin taşıyıcısı ve yaşatıcısıdır. Kısaca bu topluluk laik devletin teşvikçisidir.

Bu üç ayırım laikliğin devlet düzeyinde gelişimini özetlemektedir.

1.4.1. Machiavelli'nin Laik Devlet Kuramı

Sokrates'ten başlayan klasik siyaset felsefesi fikri, Machiavelli'de siyaset modernizmini doğurmuştur (Torun, 2011: 19). Günümüzde laiklik, modern yönetim biçimi şeklini almıştır. Bu gelişmeler nedeniyle konumuz olan laikliğin, modern devlet kuramı temelini oluşturmasından ve laikliğin modern fikir olması nedeniyle bu bölümde Machiavelli işlenmiştir.

Laik devlet modelinin en ideal toplum fikri Machiavelli'ye kadar dayanır. Niccolo Machiavelli 1513'te kaleme aldığı Prens adlı yapıtıyla Rönesans düşüncesini temsil eden

bir siyaset görüşü ortaya koymakla beraber, yapıtında ulusal ve laik bir devlet anlayışı sunar (Arslanel ve Eryücel: 2011: 4). Bu sebeple bu bölümde düşünürün laik devlet kuramı değerlendirilmektedir.

Modern dönem öncesi otorite sahiplerinin yetkileri Tanrı'dan geldiğine inanılıyordu. İktidarların meşruiyeti dinsel öğeler, mitolojik güçler ve geleneksel kaynaklara dayandırılıyordu. Machiavelli ile dönem tamamen değişmiştir. Çünkü Machiavelli tanrısalardan arındırılmış dünyevi yani laik bir sistem geliştirmiştir (Arslanel ve Eryücel, 2011: 3).

Siyasal kuruluşun sahibi olan kralların ya da hükümdarların tek amacı devleti korumak, güvenliğini arttırmak ve geliştirmek olmalıdır (Jay, 1994: 25-26). Bu uğurda devletin bekası için işlenen suçlar, faili meçhul cinayetler, yapılan işkenceler yasal ve ahlaki kabul edilmektedir. Devletin gücünü kötüye kullanımını engelleyecek yasal, ahlaki ve dini bir sınır yoktur. Makyavellin temel düşünceleri aşağıda belirtildiği şekilde sıralamak mümkündür (Machiavelli, 2015: 7):

- Devletin ayakta kalması ve meşru gücünü devamlı arttırması en önemli hedef olmalıdır. Bunu sağlamak amacıyla yapılan her faaliyet yasaldir.
- Toplum değerlerinin din, ahlak ve hukuk kurallarının hepsi devlete tabiidir. Devlet, amaca ulaşmak ve bu amacı gerçekleştirme yolunda tüm bu değerleri alet olarak kullanır.
- Ahlak ve hukuk devletten bağımsız değildir. Devletin olmadığı yerde ahlak ve hukuk yoktur. Her şey devlet için vardır.
- Devletin kökenini herhangi bir ulus oluşturuyorsa, gücünü buradan alabilir. Kilisenin otoritesi devletin üstünde olmamalı ve bu otorite devletin karşısında herhangi bir sebeple durmamalıdır.

Machiavelli'nin din görüşü dine karşı değil, dinin devlet işlerinde kitlelerin itaatkârlığı için kullanımı ve Kilisenin zorbalığını engellemek için vardır. Dini, toplumsal birliğin oluşması ve devletin süreklilik halinde bir araç olarak görür ve yöneticilerin dindar görünümünün toplumun itaatkârlığını sağlamlaştıracığına inanır. Siyasal iktidarda dinin toplum üzerindeki etkisini göz önüne alarak maneviyattan yararlanabilir (Anıl, 2010: 152-153). Hükümdarlar gücünü ulus-devletten almalıdır. Ülkelerin var olması buna bağlıdır. Aslında Machiavelli ülkenin, kralların ya da iktidarın gücünü bir ulusa dayandırması

gerektiğini öne sürerken, “ulus-devlet” kavramından ilk kez bahseden düşünür olmuştur. (Machiavelli, 2015: 6). Bu bağlamda siyasal erk gücünü kiliseden almamalı ve Kilise devlet için var olmalıdır. Kilise aynı zamanda dış etkilerden de kurtarılmalıdır (Anıl, 2010: 152-153).

Machiavelli, eski krallıkları ve yönetimlerini örnek vererek bir nevi bu krallıkların bilge hükümdarlarını över. Eski Çağ uygarlıklarının yasalarının erdemliğinden söz eder. Eski Çağdaki hükümdarların örnek alınması gerektiğini öne sürer. Çünkü bu sayede devleti kurmak, kurulmuş devletin varlığını sürdürmek, savaşlar yapmak ve ülke içi adaleti dağıtmak, eskilerin başarıya ulaştığı ve örnek gösterilecek yönetim biçimini ifade eder. Savunduğu yönetim biçiminde iktidarların ve hükümdarların gücü Tanrıdan değil kendiliğinden gelir (Anıl, 2010: 150-153).

Machiavelli’ye göre hükümdarların haklarının kutsal bir kökeni yoktur. Machiavelli’ye göre Allah evreni yarattı ama evreni doğallığına bıraktı. Dünya üzerinde kural koyan hükümdarlardır. Hükümdarın haklarının kökeni yine onun hükümdar olmasından gelmektedir (Viroli, 2010: 95-96). Orta Çağ’daki Tanrı merkezli düşünce yapısına karşı olarak, siyasi olguların doğasını açıklamak yeterlidir (Anıl, 2010: 33-40). Machiavelli’nin düşünce yapısını ele aldığımızda varılan sonuç laik devlet kuramıdır. O’na göre ahlakın, dinin ve diğer maneviyat belirten her şeyin değeri siyasal yaşama katkı sağlayıp sağlamadığıdır (Öztürk, 2013: 189).

Laik devletin kuramsal temellerini atmış olan Machiavelli ulusal devletlere düşünsel ve hukuksal bir zemin hazırlamıştır.

1.4.2. Laik Siyasal Düzendeki Devletin Nitelikleri

Laiklik ilkesinde, bütün dinlere eşit davranma ve din özgürlüğü söz konusudur. Ancak yasal zeminde laiklik ilkesinin kabulü ile uygulama aşamasında, karşıt görüşlerin belirli bir dini daha üstün gösterme çabasına girdiği görülmüştür. Bir dini üstün gösterme yanlıları, toplumu belirli bir dinin yapısına, işleyişine ve kurallarına adapte etmeye çalışır. Bu çaba, belirli bir dini diğer dinlere karşı üstünlük sağlama çabasında olduğu için laiklik ilkesine ters düşmektedir (Özek, 1982: 15).

Laikliği siyasal yapı içinde; devletlerin siyasal yapıyı dinsel öğelere göre şekillendirmemesi ve bireylere dini inanç özgürlüğü tanıyan yapı olarak tanımlayan Özek (1982: 16), siyasal yaşamı biçimlendiren yapıların laik olup olmadığını belli kriterlere

dayandırmıştır. Bu kriterler siyasi yapının laiklik ölçütlerini belirler. Bu nitelikleri altı aşamada değerlendirmek mümkündür (Özek, 1982: 16):

- Devletin dini yoktur. Eğer devlet, bir dini devlet dini olarak tanırsa, bu dini diğer dinlerden üstün sağlama çabasına girdiği için laiklik ilkesine aykırıdır. Belirli bir dine diğer dinlere oranla üstünlük sağlanırsa bu da tarafsızlık ilkesine ters düşmektedir. Bu bağlamda bireyler arasında da dinsel ayrım olacağı için din eşitliği söz konusu olamaz.
- Laik siyasi yapıda, iktidarın yasal zemini, toplumsal yaşamı ve siyasal yapısının dinsel kurallara uyma mecburiyeti yoktur. Yasal düzenlemelerde bazı konular dinsel inançlara ve teorilerine uygun olabilir. Ancak bu durumda, dinin kurallarına göre hareket etme zorunluluğu vermemesinin sebebi “iyi idare”nin akılcı olması gerektiğindendir. Devletin temel siyasi zemininin “ilahi” kurallara oturtulamaması ve egemenlik haklarının bireyde olması gerekliliği söz konusudur. Dinlerin benimsediği kurallar siyasal yapı içinde soyut kurallar olmaktan öteye geçmemelidir. Bu kuralların toplum düzenini ve sürekliliğini değiştirecek ve etkileyecek şekilde laik siyasal düzende bulunmaması gerekir.
- Üçüncü husus kamu hizmetidir. Laik siyasi düzende din, bu hizmetten faydalanamaz. Devlet bireylerin dini inanç ve görüşlerini korumak ve kollamakla görevlidir.
- Bireylerin din özgürlüğünün sağlanması devletin temel görevlerinden biridir. Aynı zamanda devlet, dinlere karşı objektif olmalıdır. Bu nedenle din alanına giren her konuda eşitlikçi olmalıdır. Bireylere sağlanacak bu haklar, laik sistemin zorunluluğudur. Herhangi bir dine mensup bir bireyin dinini yayması, ibadetini yerine getirmesini ve teşkilatlanma haline gelmesini anayasal güvence altına alarak bunun her dine uygulanmasını sağlamalıdır. Bu eşitlikçi anlayış olmadığı zaman İtalya’da olduğu gibi anayasada din özgürlüğü olmasına rağmen, Hristiyanlık dininin Katolik mezhebini resmi din olarak kabul etmesi, İtalya’nın tam anlamıyla laik devlet olmadığını gösterir.
- Din özgürlüğü herhangi bir ülkede soyut halini aldığı zaman dinler arasında çatışma görülür. Devlet din konusunun belli başlı kapsamlarını somut hale

getirip uygulanabilirliğini anayasal haklarda belirtmelidir. Laiklik din bağlamında ilah ve insan arasında bir köprüdür. Ancak din özgürlüğü laiklik bakımından devlet ve birey arasında oluşması gereken bir bağlıdır.

- Devlet siyasi yapıyı ve ideolojik şartları korumaktan sorumludur. Bu yapıyı engelleyecek her ne olursa olsun engellenmelidir. Laikliğe aykırı eylemlerin engellenmesi laik siyasal düzenin korunmasıyla eşdeğerdir. Hiç kimse laikliği devlet düzeninde yeni bir yapıya dönüştürmediği gibi din yanlısı politikaları da devlete kabul ettiremez. Bu tür eylemlere karşı koymak din özgürlüğünü zedelemeyiz.
- Laikliğin ölçütleri olan bu kriterler günümüz devlet yapılanmalarının vazgeçilmez unsuru olarak yer edinmiştir.

1.5. Laikliğin İlkeleri

Laiklik, özgür düşüncüyü benimsetmeyi amaç edinmiştir. Ancak bu özgürlüğü, laikliğe karşı kullanmak Atatürk'ün uygar laik devlet modeli hayaline balta vurmaktadır (Özturanlı, 2007: 33-49). Laikliğin net olarak doğasını anlamak ve içerdiği olgunlukların anlaşılabilmesi için İsmet Zeki Eyuboğlu'nun Laikliği altı ilkede topladığı manifestosundan bahsetmek gerekir. Laikliğin anlaşılması açısından Eyuboğlu (1994: 101) "Laikliğin içeriğini oluşturan anlamsal öğelerin açıklanması" gerektiğini altı ilkenin açıklanmasıyla ifade eder. Bunlar (Eyuboğlu, 1994: 101-117):

- Düşünsel Özgürlük İlkesi: Laiklik bağlamının öncül koşulu özgürlüktür. Bir toplumda farklı dinlere ve inançlara sahip bireyler düşüncelerini yasaya aykırı olmayacak şekilde açıklayabilir, aktarabilir ve yayabilirler. Yasalar özünü kaybetmediği sürece düşünce özgürlüğü kısıtlanmamalıdır. Düşünceler; anarşik bir yapıya dönüşen, çatışma ortamı yaratacak, başkasının özgürlüğü kısıtlanacak dereceye varırsa laiklik ilkesine aykırı olacaktır. Düşüncenin yargıcı, yine başka bir düşünce olmalıdır.
- Yansızlık İlkesi: Laikliğin ölçeğinde başka dinleri ve inançları ötekileştirmek olmamalıdır. Otorite herkese tarafsız davranmalı ve farklı görüşlere sahip kesimlerin haklarını korumalıdır. Laikliğin özü itibarıyla inançlar arasında ayırım söz konusu değildir. Kişinin kendi dünyasında inançlarını yaşamasına izin verilmelidir.

- **Bilimsellik İlkesi:** Deneysel bilimin ortaya çıktığı dönemde laiklik, bilimle beraber gelişimini sürdürmüştür. Laiklik, bilime ve bilimin kanunlarına uygun hareket etmeyi amaç edinmiştir. Nitekim laikliği bilimden ayrı düşünmek imkânsızdır. Laik olmak ta bilimselliği gerektirir. Rönesans ve Hümanizm gibi akımlarla beraber laiklik aktüelliğini sağlamıştır. Bütün gelişmiş ülkelerde bilim vazgeçilmezdir ve bu ülkelerde laiklik hakim konumdadır.
- **Eşitlik İlkesi:** Bu ilkede daha çok kadın-erkek eşitliği üzerinde durulmalıdır. Bireyler arasındaki üstünlük, düşünsel yetilerin dışında başka hiçbir anlayışında herhangi bir üstünlük değildir. Bu yetilerin başarısı dışında kimse kimseden üstün tutulmamalıdır. Laiklik kendini geliştiren, düşünebilen ve başkalarına saygı duyan bir anlayışı barındırır. Bir ülkenin her kanunu ve her yasası kişilere eşit bir şekilde uygulanmalıdır. “Allah sizden; kadınlara karşı iyi ve hayırlı olmanızı ister; çünkü onlar, sizin analarınız, kızlarınız veya teyzelerinizdir ”(Süyüti, 1501). Peygamberimizin bu sözüyle kadınlara ne kadar çok önem verdiği ortadayken kadınlara işkence edilmesi, hayatın zindan edilmesi kabul edilemez. Laik düzende kadına verilen önem ile İslamiyet’in kadınlara verdiği önem arasında fark görülmezken laikliği dinsizlik olarak nitelendirmek yanlıgıdır.
- **Açıklık ilkesi:** Laikliğin bağdaştığı tüm konularda gerek din, gerekse çeşitli görüşlerde ve fikirlerde laiklik tam anlamıyla açık bir ilke olmayı başarmıştır. Bu ilke itibariyle laikliğe zarar verebilecek çeşitli yorumlardan uzak durmak gibi bir anlayış söz konusudur. Bilim adamlarının insanlığa daha çok faydası dokunacak buluşları ve fikirleri bunun dışında tutulur. İslamiyet açık bir dindir. Bundan nemalanmak isteyen bazı kesimler kapalı bir tutumla sadece kendi yorumlamalarıyla toplumu kandırmaktadır.
- **Çağdaşlık İlkesi:** Çağa ayak uydurma, çağın buluşlarından faydalanma, yeni fikirlere açık olma ve inançla sınırlı kalmayan bir anlayışın ürünü olan çağdaşlık ilkesi, gelişmeyi ve geliştirmeyi desteklemektedir. Yeni bir buluşun herhangi bir inanca ters düşmesi sonucu başvurulması gereken yer “çağdaş uygarlık”tır. Bu düşünceye karşı çıkılırsa içinden çıkılması zor bir halin başlangıcı oluşmaya başlar. Çağdaşlık: İlimli, arabulucu ve çözüm odaklı bir zihniyetin mihenk taşıdır.

Bu ilkeleri birbirinden ayırmak ya da herhangi birini inkar etmek laikliğin özünü bozduğu gibi ayrıca tahrif etmektedir. Bir zincirin halkaları gibi olan bu ilkeler sıkı sıkıya birbirine bağlıdır (Eyuboğlu, 1994: 112).

Laikliğin, beşeriyet durumunu ortak tanımlarla açıklamakta mümkündür. Ortak tanımlamalar laikliğin gelişimi ve uygulaması noktasında ilke kabul edilmektedir (Fığlalı, 2016:157-158):

- Devlet, ülkede bulunan mevcut dinleri ve yeni kurulmuş tüm dinleri tanımalıdır.
- Devlet, dinlere, inançlara ve muhataplarına tarafsız yaklaşmalı ve ayırım yapmamalıdır.
- Din ve inanç mensubu bireylere adaletli ve saygılı olmalıdır.
- Dinlere mensup kişilerin inançlarını yayma hakkı ve ibadetlerini serbestçe yapmalarına olanak tanınmalı ve din ile vicdan özgürlüğü sağlanmalıdır.
- Dinler ve inançlar siyasetin dışında kalmalıdır. Böylece dinin gelişimi ve bireyin özgürlüğü sağlanmaktadır.

Tüm bunları gerçekleştirmek laik bir siyasal düzende geçerlidir. Laik bir toplumun yöneticileri, yönetme yetkilerini herhangi bir dinin dışında kalmış bir kaynaktan elde etmelidir. Bu ancak demokratik ve Cumhuriyetçi rejimlerde bu mümkün olabilmektedir (Ateş, 1995: 145).

Devletler dini kullanamazlar ve dine düşmanlık edemezler. Din de devlete danışmanlık yapmamalı veya devletin siyasetine karışmamalıdır. Laik devletlerde ruhani ve dünyevi unsurlar birbirinden ayrılır. Ruhani unsurun alanı mabetler olup, buralarda yetki hakkına sahiptir. Dünyevi unsurların alanı ise demokratik mekanizma içinde işleyen sistem aygıtlarının alanıdır. Vatandaşların din özgürlüğü ve bu özgürlüğe bağlı hakların elde edilmesi, böyle bir siyasi sistem içinde geçerlidir. Laik sistem içinde devlet, tüm dinlere karşı tarafsız kalmalı ve herhangi bir dini kendine rehber etmemelidir. Çoğunluğu Müslüman olan Türkiye’de devlet bireylerin dinini yaşamaları ve ibadetlerini gerçekleştirecek her türlü şartı sağlamak zorundadır. Bu, devletin İslamiyet’i kendine rehber edindiği anlamı taşımaz (Başgil, 2011: 171-175).

1.6. Batı’da Laikliğin Tarihsel Süreci

MS. 60 yılında St. Paul, Hristiyanlığın mesajlarını açıklamak için Roma’ya geldiğinde, Roma İmparatorluğu Jül Sezar’dan itibaren Mısır’dan alınan “tanrı-imparator” unvanı ile devleti ve tanrıları kendi kişiliklerinde toplamıştı. Roma’da çok tanrılı bir yapının oluşu ve bu yapıların birbirlerinin tanrılarına saygı duyusu dini hoşgörünün temelini oluşturuyordu. Ancak Hristiyanlık dini, Kilisenin otoriterliğini gerektiriyordu. Bu nedenle Hristiyanlar MS.313 yılında yayınlanan “Milano Hoşgörü Fermanı”na kadar devlet tarafından zulüm görmüşlerdir. Bu fermanın öncesine kadar Hristiyanlar devlet tarafından zulüm gördükleri için örgütlü bir hal almaya başlamışlardır. Böylece Kilise teşkilatı doğmuştur. (Fırlıklı, 2016: 17-18).

Toplum güçleri arasındaki mücadelelerin sonucu, 1215 tarihinde İngiltere Kralı ve baronlar arasında imzalanan Magna Carta Antlaşmasıyla, karşılıklı yetki ve görevler belirlenmiştir. Bu belge ile kralın sonsuz yetkileri, din adamları ve halk adına sınırlanmıştır. Antlaşmayla, bireylerin özgürlüklerinden çok toplum güçleri arasında denge kuran bir gelişme söz konusudur. Bu belge daha sonra haksızlıklara karşı duyarlılığı arttırmıştır. İngiltere’de bu durum yaşanırken Avrupa’nın genelinde daha sonra ki yaşanan süreçlerde bu belge devrimlere ve yeniliklere örnek olmuştur (Şahin, 2006: 110).

Ortaçağ Avrupa’sında, sosyal ve siyasal hayatı belirleyen unsur, feodalite sistemi olmuştur. Feodal sistemde sosyal yapı, bireylerin toprak sahibi olmasıyla belirleniyordu. Toprak sahibi olmayan bireyler; sosyal, siyasi, ekonomik ve hukuki düzeyde, üzerinde yaşadıkları toprak sahiplerine tabi ve bağımlı olarak köle statüsündeydiler. Toprak sahibi senyörler, topraklarını işletme hakkı verdikleri işçilere ağır ücretler dayatmıştır. Senyörler bu haklarını feodal sistem içinde merkezi devlet iktidarının yoksunluğuyla elde etmişlerdir. Bu Ortaçağ düzeni içinde en önemli unsur, Hristiyanlık dinidir. Hristiyanlık dini, asıl egemenliği insandan Tanrı’ya veriyordu. Ancak Hristiyanlık dininin önderleri başlangıçta siyasal iktidarla mücadeleye girişmemiştir. Geniş kitlelere ulaştıktan sonra Kilise ve Papalığın üstünlüğü baş göstermiştir. Kilise daha sonra kurtuluş yolu olarak görülmüştür. Fakat daha sonraki süreçte Kilise bağışlarla toprak sahibi olan büyük bir güce dönüşmüştür (Göze, 2007: 62-80).

Hristiyanlık dininin imparatorun gücünü sınırlayan ve eski uygulamaları hiçe sayan yapısından dolayı toplumun her kesimini etkilemesi doğal bir sürecin sonucu olmuştur. İmparatorun köleler ve burjuvazi üzerindeki despot iktidarı nedeniyle toplum

Hristiyanlık dininde güven aramış ve geleceklerini Hristiyanlık dininde görmüşlerdir. Hristiyanlık dininin Roma İmparatorluğu'na yayılmasıyla siyasal iktidar tekelliği ve yükselişi durmuştur. Bu yapıyla beraber yaygın siyasal yönetim biçimleri ve güçlü iktidar sahibi krallıklar çözülmeye başlamıştır (Ateş, 1994: 40-43). Hristiyanlığın etki ettiği bu toplumda feodal düzenin bir parçası olarak halkların krallıklara bağımlılığı azalmış ve mülkiyetle birlikte hizmet ve görev yükümlülükleri, yasal bir düzenin parçası olmuştur (Jeffery, 1957: 649).

Hristiyanlık dininin Roma'da yasallaştığı dönem olan MS.4. yüzyıldan MS. 7. yüzyılın sonuna doğru gelişen Kilise devlet ilişkilerinde kurumsallaşmanın yeni fikirler ve akımları doğurduğu görülmektedir. Bu ilişkiler sonucu Hristiyan ilahinin tarafı olan düşünürler, piskoposlar ve papalar ile devlet tarafı olan imparatorlar ve krallar iki ayrı güç odağı haline geldiler. Sonraki dönemlerde kimin üstün olduğu, kişilerin rolüne bağlı olmuştur (Yazıcıoğlu, 1993: 60).

Hristiyanlığın temel kuramlarının siyasal iktidar kurallarını içermesiyle birlikte, Kilisenin iktidara egemen olması; yani krallara etki etmesi, Tanrının vekilliğine dayanan fikirdir. Bu fikrin belirmesiyle süreç, Kilisenin krallar üstünde hak talep etmesiyle neticelenmiştir. İktidarı krallara vermek veya almak konusundan söz etmek, bu hak aslında Kilisenin iktidarından bahsetmektedir. Aynı zamanda Kilise kendisini yasallık kaynağı olarak gördüğü için, kendisini kabul ettirebilmiştir. Oluşan bu bütünlükle beraber siyasal ve dinsel iktidar şekillenmiştir (Sertel, 2009: 11-15). Bu düşünlerin aksini Dante'de görebiliriz. Dante, imparatorluk yetkisinin doğrudan Tanrı'dan geldiğini söylemektedir. Arada hiçbir aracı yoktur. Ne Kilise ne de imparator birbirlerinin dünyevi ya da ilahi alanlarına karışamazlar. Bu yapılmadığı takdirde barış ve düzenin sağlanamayacağını söyler (Ağaoğulları ve Köker, 2008: 50-51). Ancak bu pek mümkün olabilmiş değildir. Papa ve imparator sürekli çatışmış ve politikaları başarısız olmuştur. Bu yüzden sorunun kaynağı olarak Hristiyanlık dini ön planda kalmıştır. Buna etki eden faktör ise din düşünürlerinin akılları aşan mantığın zorlanacağı izahları açıklamaya girişmeleridir (Çelik, 1999: 72).

Batı'da, Kilise ile siyasi iktidar arasındaki mücadelenin sonucu laikliği bir yeni öğreti alanı olmasından ve Hristiyanlığın, ilahi ve dünyevi alan ayrımı yapmasından çok, tarihsel süreçteki örgütlenmesinin, otoriteye başkaldırının ve iktidar mücadelesinin bir sonucudur (Robert, 1998: 48-52). Hristiyanlığın evrensel hâkimiyet düşüncesi sayesinde

Kilisenin etkisi altındaki dünyevi otoriterler de dini kullanmaya çalışmışlardır. Bu nedenle durum, doktrinden çok kilise ve imparatorların çatışmasıdır (Geanakoplos, 2011: 169-198).

Dini bir bütün oluşturmamayan Batı devletleri Fransız devrimine kadar tam anlamıyla laik bir siyasal düzene geçememişlerdir (Rude, 2015: 11-22). Aslında tüm bu etkilerin dışında bu devrime neden olan, Avrupa'nın içinde bulunduğu mali durumda, büyük etkindir (Trask, 2005: 4). Batı'da laiklik düşüncesi, dinin siyasi birliği sağlama gücünün ortadan kalkmasıyla ortaya çıkmıştır. Ortaçağda Kilise'nin güç kaybından sonra krallar siyasi birliğin ve iktisadi hayatın baş aktörü olmuştur. Kilise Roma İmparatorluğu'ndan sonra, dini gücünde yardımıyla feodal düzenlerde kutsal birliği sağlamasına karşın ekonomik ve siyasi olarak güçlenen krallar karşısında tutunamamıştır. Kilisenin dağılmasıyla feodal devletler ve krallar daha da güçlenmiştir. Buna karşın Kilise toplumsal çatışmaların sorumlusu olarak gerilemiştir. Devrimler ve Avrupa siyasi düşüncesine yerleşen "İnsan Hakları Evrensel Bildirgesi" ile Kilise'nin, artık toplumun siyasi birliğini sağlayamayacağı kesinleşmiştir (Bezci, 2015: 2).

Amerikan Bağımsızlık Bildirisi ve Fransız Devrimi İnsan ve Yurttaş Hakları Bildirisi'nde kutsal bir "Yaradan"dan bahsedilir. Buna rağmen yüce bir Yaradan'dan bahsedilmesi, bu bildirilerin dayandığı felsefe açısından laikliğin gelişimi konusundan söz edilmesini engelleyemez. Bu bildirilerle, Monarşinin kutsallığına darbe indirilmiş, halkın egemenliği savunulmuştur (Ateş, 1994: 63).

Ortaçağ Avrupası'nda dağınık durumda olan feodal sistem, Yeniçağ'da Avrupa vatandaşlarının haklarının, özgürlüklerinin gelişmesi, kurumsallaşması ve güvenlik altına alınmasıyla sonuçlanmıştır. Sistemin dağınık olması Yeniçağ'da özgürlüklerin gelişmesi alanını oluşturmuştur. Feodal sistem içinde dinsel dönüşüm, laik, bilimsel ve demokratik sonuçlar doğurmuştur. Bu dönüşümle; Hümanizm, Rönesans, Reform ve Aydınlanma hareketleri ile laik, dünyevi ve kapitalist bir toplum ortaya çıkmıştır (Şenel, 2001: 288-290).

Avrupa medeniyeti: tüm bu gelişmelerden sonra laikliği, kendi anayasalarında ve günlük yaşantılarında düzenleyici temel unsur haline getirecek adımı attılar. Böylece Batı hükümetlerince herhangi bir dinin dini devlet olarak tanımlanması ve siyasal sistemin bir şartı olarak ortaya çıkması engellenmiştir. Kişiler arası kuralları düzenleyen Kilise hukuku, çağ atlamış ve okullarda herhangi bir dinin propagandasının yapılmasına izin verilmeksizin

laiklik, hayatın her alanına entegre edilmiştir (Hanefi, 1995: 160).

Dünya düzenini oluşturma ve ahiret hakkında bilgiler vermek maksadıyla ortaya çıkan Hristiyanlık dini Batı'da geline son noktada laiklikle bağdaştırılamamıştır. Kilise tam anlamıyla, siyasal hayatı şekillendirmek istemiştir. Fakat sonuç itibariyle başarısız olmuştur. Batı'da gerçekleşen mücadeleler Kilisenin kendisini Tanrı'nın yerine koyması ve halkı bezdirecek kurallar ile baskıların sonucudur. Hristiyanlık dininin bu iktidar mücadelesi bugün Batı'da laikliği doğurmuştur (Çifçi, 2012: 207).Tüm bu süreçlerden sonra laiklik, Batı'da dinin, siyasi birliğin bozulmasının asıl nedeni olarak görülmesinden sonra ortaya çıkmıştır. Türk siyasi hayatında ise laiklik, dinin siyasi birliği bozmasındaki etken olarak değil, geri kalmışlığın sembolü olarak görüldükten sonra ortaya çıkmıştır. Bu yönüyle laikliğin topluma yerleşmesi biçiminde Türk siyasi hayatı ile Avrupa siyasi hayatı birbirinden ayrılır (Bezci, 2015: 2-3).

İKİNCİ BÖLÜM

TÜRKİYE'DE LAİKLİK

Tezin bu bölümünde Cumhuriyet döneminde kurulmuş olan siyasal partilerin kuruluşu, gelişimi ve laikliğe etkileri; laiklikle ilgili anayasal düzenlemeler ve laikliğe aykırı tutumları nedeniyle kapatılan siyasal partiler incelenecektir.

2.1. Osmanlı İmparatorluğu ve Teokratik Düzendeki Laikliğe Yönelik Adımlar

Türklerin Talas Savaşı'ndan (751) sonra İslamiyet'i kabulü ile din, Türk devletlerinin vazgeçilmez bir parçası olmuştur (Uludağ, 2011: 52-54).

Osmanlı devleti çok uluslu ve çok dinli bir yapıya sahip olması nedeniyle gayrimüslimler, dini faaliyetlerini serbestçe sürdürebilmişlerdir. Bu, Osmanlı Devleti güçlü olduğu sürece devam etmiştir. Osmanlı İmparatorluğu gerileme dönemine girdiğinden itibaren, siyasi birlik bozulunca, bu birliği sağlamak amacıyla herkesin Osmanlı vatandaşı olduğu fikri öne sürülmüş ancak başarıya ulaşamamıştır. Osmanlılar'ın 1517 tarihinde halifeliği alması; dini geçerlilikleri ve dini işleyişin merkezi görevini üstlenmiş olmasından dolayı İslamcılık politikası öne sürülmüştür. Bu da fikirden öteye geçememiştir. Bu nedenle İslamiyet dini, devlet babında: Devletin gelişimiyle paralel ilerlemiş ve halifelğin kaldırılmasına (1924) kadar etkisini sürdürmüştür. Bu tarihten sonra laiklik devletin ana misyonu haline getirilmeye çalışılmıştır (Bilgin, 2001: 41-42).

Batı'da laiklik, Kilise-devlet çatışmasının bir sonucu olarak ortaya çıkmasına karşılık, Türkiye'de böyle bir süreç yaşanmamıştır. Bu süreçlerin yaşanmamasına rağmen ülkemizde Cumhuriyetin ilanı ile beraber laiklik, Batılılaşmanın önemli bir ayağı olarak görülüp ivme kazanmıştır (Tayhani, 2009: 518).

Osmanlı'nın teokratik yapısı; devlet yönetimine ve toplum düzenine İslam dininin kurallarının, bu devlete egemen olmasına sebebiyet vermektedir. İmparator hem devletin başı hem de şeriat hükümlerini uygulayan din görevlisidir. Devlet şeriat kurallarına göre yönetiliyordu. Batı'dan farklı olarak kendine has bir feodal sisteme de sahipti. Toprak mülkiyetleri İmparatora dayanıyordu. Bu toprakların gelirleri ve kullanma hakları bireylere bırakılıyordu. Ayrıca 1808 yılında II. Mahmut tarafından imzalanan Sened-i İttifak hükümdarın yetkilerine kısıtlama getiriyordu. Avrupa'da yaşanan gelişmeler sonucu Osmanlı toplumun da olumsuz hareket ve etkileri önlemek amacıyla imzalanmıştır (Gören,

2006: 31-34). Cumhuriyetin ilanından önceye bakılırsa Tanzimat ve Meşrutiyet dönemlerinde de Batılılaşma çerçevesinde eğitim, hukuk ve idare tarzına ilişkin anlayışların benimsemesiyle ilgili çalışmalar görülür. Batılı tarzda eğitim veren okullar ve dini geleneksel eğitim veren okullar aynı dönemin parçası olabilmışlerdir. Ancak bu ikilik, herhangi bir noktada kaynaşamamıştır. Halk tabanı medreselerle sınırlı meslek alanlarının dışında daha çeşitli ve yeni meslek faaliyetlerinde olduğunun farkına varmış ve dinin etki ettiği kurumlar gibi medresede önemini yavaş yavaş yitirmeye ve eğitim alanından çekilmeye başlamıştır. Fırlı'ya göre (2016: 117-121), 1857 ve 1908 Anayasaları laik devlet anlayışına karşı daha ılımlı bir yapıya sahipti. Çünkü iki anayasada da halifelik vasfı padişahda toplanıyor ve İslam dini devlet dini olamaya devam ediyordu.

Tanzimat'tan sonraki bu faaliyetler yargı, eğitim ve idare tarzına etki ettiği için Cumhuriyetin varlığını sürdürmesi için gereken atımların atılmasını kolaylaştırmıştır. 20 Ocak 1921'de kabul edilen anayasayla, egemenliğin kayıtsız şartsız ulusa ait olduğu maddesinden dolayı, dini devletin temeli ve meşruluğu ortadan kalkmış olacaktı. Çünkü bu madde ile laik siyasal devletin yasal zemini oluşmuştur. Saltanatın 1922'de ortadan kaldırılması, laikliğe giden yolun en önemli basamağıydı. Saltanat kaldırıldıktan sonra uzun bir süre halifelik makamına dokunulmamıştır. Çünkü toplumun beklenti safhası buna hazır değildir (Sertel, 2009: 47-48).

Mustafa Kemal Atatürk Cumhuriyetin ilanından sonra muhalif cephelerin hilafetin arkasına saklandığı gerekçesiyle, hilafeti tehlikeli bir makam olarak görüyordu. Nitekim bazı olaylar Atatürk'ü haklı çıkarıyordu. Muhalif kesim çeşitli demeç ve kitaplarla ülke yönetimini hilafet makamına bırakmaları gerektiğini söylüyordu. Tüm bunlara karşı 2 Mart 1924 tarihinde toplanan Meclis 3 Mart 1924'te hilafeti kaldırdı. Böylece tehlike haline gelmiş olan bu makam tarihe karıştı (Aytepe, 2002: 20-23). Bu tarihlerden sonraki laikleşme hedefleri, bütünsel bir toplum adına yapılmış devrim niteliğindedir. Toplumların gelişmişlik düzeyi yüksek olan Batı uygarlığını yakalamak, laiklik ile irtica faaliyetlerini engellemek adına atılmış önemli adımlar olarak tarihe geçmiştir. Böylelikle Cumhuriyetin devamlılığı söz konusu olduğu için çağa cevap veremeyen; kendilerini güncellemeyen dini liderler ve radikal dini oluşumların engel olma kapasitesi de ortadan kalkmış oluyordu (Dağcı ve Dal, 2014: 44).

Laiklikleşme, modernleşme sürecinin vazgeçilmez şartıdır. Laikliğin Türkiye'de gelişimi, İslamiyet'in devlet ve din anlayışının dışında Batı'da ki Laiklik mücadelesi

ekseninde uygulanmak istenmiştir. Türkiye’de kurumsallaşması istenilen laiklik, anayasamızda yer almış ve Cumhuriyet rejiminde uygulanmaya çalışılmıştır. Bugün Türkiye’de yönetim, laik bir sisteme dayalıdır (Kanadoğlu, 2014: 354-355).

Ülkemizde bu süreç devam etmektedir. Dönemlerin algısal ayrılıkları ve hükümetlerin politikaları laikliğe bakışı biçimlendirmektedir.

2.2. Cumhuriyet Dönemi Siyasal Partiler ve Laiklik Anlayışları

Çok uluslu devlet modeliyle yönetilen ve dini bir yapıya sahip olan Osmanlı İmparatorluğu yıkıldıktan sonra, Laik devlet anlayışını benimseyen, modern çağı yakalamaya çalışan çağdaş ve yenilikçi bir devlet kurulmaya çalışıldı (Çaylak, 2009: 101). Nitekim Kurtuluş Savaşını yönlendirmiş ve yönetmiş olan Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti, Cumhuriyet Halk Fırkası'na dönüştürülmüştür. Yeni kurulmuş bir devletin kurucu organı olan bu partiye bütün halk üye sayıldı ve 21 Ekim 1923’te Türkiye Cumhuriyeti kuruldu (Bilgin, 2001: 42).

Cumhuriyetin kuruluş yıllarında üç temel düşüncede karar kılınmıştır. Bunlar Cumhuriyetçilik, demokratiklik ve millilik düşünceleridir. Mustafa Kemal Atatürk, laik devlet modeline sahip Cumhuriyetin kurucu önderi olmuştur. Devletin meşru dayanağı, TBMM’de devletin kuruluş safhasında teokratik düzene sahip bir oluşumun yok edilmesi idi. Ancak Mustafa Kemal Atatürk, birçok silah arkadaşıyla bu konularda fikri uyuşmazlık yaşamıştır (Acar, 2016: 3090-3091).

Dini uygulamaların ilgasına kronolojik olarak bakılırsa: Teşkilatı Esasiye Kanunu’nun 1921’ de Büyük Millet Meclisi’nde kabul edilmesiyle beraber egemenlik hakkının millete devredilmesi mümkün olmuş ve devlet rejimi yeni bir dönemece girmiştir. Hilafet makamının siyasetten uzaklaştırılması 1922’de oldu. Yeni devletin ihya çabaları, sosyal kurumların ve devletin yeniden inşası için uygun zemin oluşturmuyordu (Berkes, 1997: 99). 1924 tarihinde Hilafet kaldırıldı ve Saltanata karşı Cumhuriyet, Hilafete karşı laiklik gelişmeye başladı. Aynı tarihte tekke ve zaviyeler kapatıldı. 1928 tarihinde "Türkiye Devleti'nin dini İslam'dır" ibaresi anayasadan çıkartılmıştır. Böylelikle günümüze kadar devletin dini ile ilgili herhangi bir hüküm bulunmamaktadır. Laiklik 1937 yılında, 1924 Anayasasında yapılan düzenlemeyle girmiştir (Dağcı ve Dal, 2014: 43). 1937 yılında Dahiliye Vekili Şükrü Kaya anayasada yer edinen laiklik ilkesi ile ilgili olarak: “Laiklikten maksadımız dinin memleket işlerinde müessir olmamasını temin etmektir. Bizce laikliğin

çerçevesi ve hududu budur. Biz diyoruz ki dinler vicdanlarda ve mabetlerde kalsın, maddi hayat ve dünya işine karışmasın, karıştırmıyoruz, karıştırmayacağız’’ (Subaşı, 2005: 59).

Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti, Cumhuriyetin kuruluşundan sonra Cumhuriyetin ilk partisi Cumhuriyet Halk Fırkası’na; tüm taşra ve diğer örgütlenmeleriyle dönüştürüldü. Böylece 1923-1945 yılları arasında ‘‘Kemalist Tek Parti’’ süreci başlamış oluyordu (Kışlalı, 2016: 273). CHF, 1945 yılına kadar tek partili dönem içerisinde başat parti olarak kalmıştır. Bu süreye kadar çok partili hayata geçişte sıkıntılar yaşanmıştır. Cumhuriyetin kurucu lideri Mustafa Kemal Atatürk, muhalif bir parti arzusuna rağmen dönemin karakteristik yapısından dolayı, Cumhuriyet ve rejim karşıtları bu muhalif partilerde toplanmıştır (Karatepe, 2011: 8-9). 1909 tarihli Dernekler Kanunu 1938 yılına kadar yürürlükte olmasına rağmen, parti örgütlenmeleri dönemin havasından dolayı yer edinememiştir. CHF, Terrakiperver Cumhuriyet Fırkası’yla ilk çok partili sistemin denemesini yapmıştır. Ancak Şeyh Sayit İsyanı’ndan dolayı parti kapatılmış ve parti kadrolarından 17 kişi, İzmir Suikastı ile ilişkileri olduğu gerekçesiyle idam edilmiştir. İkinci parti denemesi ise Serbest Cumhuriyet Fırkası ile olmuştur. Bu partiyi kurma talimatını yine Mustafa Kemal Atatürk vermiş, 1930 yılında Ali Fethi Bey bu partiyi kurmuştur. Seçimlerde beklenmedik bir başarı elde edince Ali Fethi Bey Cumhuriyetin bekası için partinin sürece zarar vereceği gerekçesiyle partiyi feshetmiştir. Böylece 1945 yılına kadar başka parti denemeleri olmamıştır (Mert, 2008: 15-16).

2.2.1. Cumhuriyet Halk Fırkası

Halk Fırkası’nın kuruluşu, Sivas Kongresi’ne dayanmaktadır. Kurtuluş Savaşı vermek amacıyla Anadolu’da mücadele eden tüm cemiyetler Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti (ARMHC) adı altında birleşti. Sivas Kongresi’nde verilen bu kararın toplantısı Halk Fırkası’nın ilk kurultayı sayıldı (Yusufoğlu, 2011: 31). Halk Fırkası’nın ilk programı olan "Dokuz Umde" adlı seçim bildirgesi, çeşitli illere gönderilerek 1923 seçimlerinde gösterilen adayların desteklenmesi istenmiştir. Seçimi çok büyük oranda Halk Fırkası kazanmıştır. 7 Ağustos-11 Eylül tarihlerinde Halk Fırkası’nın tüzüğü tartışıldıktan sonra Mustafa Kemal Atatürk 11 Eylül 1923 tarihinde Halk Fırkası’nı kurmuş oluyordu (Uzun, 2010: 235). Bu süreç 1946’ ya kadar Tek partili rejim olarak sürmüş ve bu dönemin ideolojisinin verdiği havadan dolayı 1946’dan sonrada devlet kademelerinde etkisini uzun süre devam ettirmiştir. Çok görüşlü sistemin ülkemizde uzun süre uygulanamamasından dolayı siyasi birlik ve bütünlük, tek partili yönetim fikri güvence olarak görülmüştür

(Karatepe, 2011: 15).

Mustafa Kemal Atatürk Halk Fırkası'nı kurduktan sonra mecliste, partinin kurulma amacını ve programını şu şekilde açıklamıştır:

Milli hakimiyetin halk tarafından ve halk için yapılmasına önderlik etmek, Türkiye'yi modern bir devlet halinde yükseltmek, Türkiye'de kanunları hakim kılmak, kanun önünde herkesi eşit kılmak, imtiyazsız ve sınıfsız bir halk oluşturmak (Taşkiran, 1994: 257).

10 Kasım 1924 tarihinde Halk Fırkası ismini değiştirerek Cumhuriyet Halk Fırkası adını almıştır (Taşkiran, 1994: 257). 1931 yılında ise fırka yerine parti ismi kullanılarak Cumhuriyet Halk Partisi olarak siyasi hayatına devam etmiştir (Sarıbay, 1999: 37).

Mustafa Kemal Atatürk, hayalindeki Cumhuriyetin niteliklerini ve karakteristik yapısını 3 Mart 1924 tarihinde üç devrim yasası sayılabilecek kararlarla hayata geçirmiştir. Bunlar (Tayhani, 2009: 523);

429 Sayılı Şeriye ve Evkaf (Din İşleri ve Vakıfları) ile Kurmay Bakanlığı'nın kaldırılmasıyla ilgili yasa.

430 Sayılı Tevhid-i Tedrisat (Öğretimin Birleştirilmesi) ile ilgili yasa

431 Sayılı Halifeliğin Kaldırılması ve Osmanlı Hanedanı'nın Türkiye Cumhuriyeti Sınırları Dışına Çıkarılması'na Dair Yasa.

10 Nisan 1928 yılında, Anayasanın 2. maddesinde yer alan “Devletin dini islamdır” ibaresi kaldırıldı. Böylece devlet hukuken laik oldu. Mustafa Kemal Atatürk, ezanın, kametin ve selanın Türkçeleştirilmesini istiyordu. 1932’de Ramazan ayında 9 meşhur hafız bu işle görevlendirildi. Tercümede şüphe edilen noktalarda Atatürk’ün görüşüne başvurularak kesin karar verildi. Nitekim diğerlerinin yaptığı “Allah büyüktür” şeklindeki tercüme yerine, Atatürk, Ali Rıza Sağman’ın yaptığı “Tanrı uludur” tercümesini tercih etti. Mustafa Kemal’in takibi ve yer yer bizzat katılarak doğrudan yaptırdığı çalışmaların ardından, 1932 yılı 29 Ocak itibarıyla ilk önce Fatih Camii’nde ezan Türkçe okutturuldu (Aydar, 2016: 25-30).

Cumhuriyet Halk Partisi’nin altı ilkesinden biri laikliktir. 1937 yılında anayasaya giren bu ilke ülkenin laikleşmesi adına önemli bir adım olarak kabul edilir (Yusufoğlu, 2011: 63). Din İşleri ve Vakıflar Bakanlığı 1924’te kaldırıldı. Bu yasal değişikliklerin yanı sıra, sosyal ve kültürel hayatı laikleştiren diğer birçok reform yapıldı. Devlet okullarında dini öğretiler askıya alındı. Kadınların genel tavrı değişti (özellikle İstanbul, Ankara ve

İzmir gibi büyük şehirlerde). Camilerde duaların dili Arapçadan Türkçeye çevrildi (Daver,1967: 32).

Nitekim Cumhuriyetin kurucu lideri olan Atatürk, yeni kurulmuş devletin dinlerden ve dinlerin koyduğu yasalardan oluşmayacağını bildirmiştir. Din özgürlüğünün, Cumhuriyete zarar verebilecek faaliyetlerin gerçekleştirme hakkı vermediğini belirtmiştir. Devlet işlerinin dinden ayrı tutulması gerektiğini savunan Mustafa Kemal Atatürk kişilerin herhangi bir dine mensup oluşunu yadırgamamaktadır. Genel anlamda CHP' nin ana hedefi, böylesine laik bir devlet modeli oluşturmaktır (Yusufoğlu, 2011: 63-64).

Mustafa Kemal Atatürk'ün amacı, devletin laikleşmesi ve modernleştirilmesidir. Toplumun genel anlamda sahip olduğu dinin siyasetten kurtulmasını sağlamaktır. Toplumun buna hazır olmayışı ve çok partili sistem denemelerinde dini merkezli muhalif olayların yaşanması iki merkezli yapısal sorunu Kemalist sistemi işaret eder. Bu ikilem, din bazında milletin kaynaşması ve İslam'ın eşzamanlı işbirliği faktöründen kaynaklanmaktadır. Dünya çapında benzersiz olan laiklik uygulaması, ülkemizde aksine din, millet ve laikliğin bir karışımı şeklindedir (Karakas, 2007: 8). Türkiye laik devlet düzenine geçmesine rağmen din, devletten bağımsız bir hal alamamış ve özerk bir yapı olarak gelişmemiştir. Osmanlı'da sosyal yapıyı düzenleyen aslında hayatın her alanında etkisini gösteren din, Türkiye Cumhuriyeti'nde siyasal çatışmaya ve gerginliklerin sebebi olarak görülerek, çatışma oluşturan bir ideoloji halini almıştır (Duman, 2010: 301).

2.2.2. Terrakiperver Cumhuriyet Fırkası

Terrakiperver Cumhuriyet Fırkası (TPCF), Cumhuriyet tarihinde önemli bir yer tutmaktadır. İlk teşkilatlı muhalif parti olma özelliğini taşıyan Terrakiperver Cumhuriyet Fırkası, Cumhuriyetin kuruluşunda ikinci parti olma özelliğiyle bu önemi arz etmektedir (Bozkurt, 1967: 33).

Halk Fırkası'nın içinde toplumca beklenen muhalefet tarafı Rauf Paşa'nın grubunda toplanmaya başlamıştı. Bazı doğu illerinden gelenler bağımsız olmayı seçti. Halk Fırkası'nın içinde istifa edenler, İsmet İnönü'nün mecliste güvenoyu almasından sonrada olmuştur. Muhalif kanadı oluşturmaya çalışanlar, parti programlarını, tüzüğünü, cumhurbaşkanını ve İslamcı Muhafazakârlarla bağlantıları görüşüyorlardı. İslamcı Muhafazakârların partiye alınmayacağı yönünde karar kılınmıştı. Mustafa Kemal Atatürk'ün istifa edip yansız bir tutum izlemesi gerektiğini düşünüyorlardı ama öyle

olmadı. Terrakiperver Cumhuriyet Fırkası yanlısı olan Tok Söz gazetesi hükümet tarafından kapatıldı ve yöneticileri altı ay hapis cezasına çarptırıldı. Ancak 17 Kasım 1924'te partiyi kurma adına Dâhiliye Vekilliğine başvuru, zorluk çıkarılmadan kabul edildi. Ertesi günü parti kurulmuştu (Zürcher, 2007: 79-88). İsmet İnönü Büyüka'da İngiliz bir diplomatla iki ay geçirdikten sonra İstanbul'da muhalefete karşı sıkıyönetim ilan edilmesini istemiş ancak destek görememiş ve istifa etmiştir. Mustafa Kemal Atatürk böyle bir durumda İsmet İnönü'yü desteklememiş ve uzlaşmacı bir tavır sergilemiştir (Zürcher, 2007: 88-89).

Şeriye ve Evkaf Vekaletinin ve Hilafet makamının kaldırılmasını muhafazakar kesimde rahatsızlık oluşturmuştu. Terrakiperver Cumhuriyet Fırkası'nın kurucu kadrolarından ve Mustafa Kemal Atatürk'ün yakın arkadaşlarından olan; Rauf Bey, Adnan Bey, Ali Fuat Paşa, Kazım Karabekir, Refet Bey ve Cafer Tayyar Paşalar rahatsızlık hissedenlerdi (Korkmaz, 2006: 598). Rahatsızlıklarından dolayı, daha sonradan parti programındaki maddeler konusunda sıkıntıya girmişlerdir.

Türkiye Cumhuriyeti'nin ilk muhalif partisi Terrakiperver Cumhuriyet Fırkası'nın programı 58 maddeden oluşmaktaydı. Daha sonradan kapanmasına sebep olacak iki madde vardı. Bunlar (Bozkurt, 1967: 36);

Madde 6: Parti, Düşünceleri ve ideolojisi dine saygılıdır.

Madde 40: Gelişmesi gereken ülkemizde öz servet ve öz sermaye; yaşamaya yetmeyeceği için yabancı sermayeye muhtacdır.

Birinci madde irtica olarak; ikinci madde vatanı yabancılara satma olarak yorumlandı (Bozkurt, 1967: 37).

Şeyh Said İsyanı üzerine Takrir-i Sükun kanunu çıkartıldı. TPCF: "isyanın basit bir isyandan başka bir şey değil" demesine rağmen; CHF bu isyanın diğer illere sıçrayacağı ve rejimin tehlikeye düşebileceği kanaatine varmıştı. Dini bir isyanın toplumun hassas noktası olabileceği ve laik modelin yok edilebilirliği düşüncesiyle sıkı tedbirler de alınmıştır. TPCF bu isyanla beraber iktidarla karşı karşıya gelmiştir. İspatı gerçekleşmemesine rağmen Takrir-i Sükûn yasasıyla kurulan İstiklal Mahkemeleri Partiyi isyanla ilişkili bulmuştu (Özalper, 2014: 128). Parti programındaki, partinin dini inançlara saygılı olma maddesi bahanesiyle yeni kurulmuş olan devletin varlığına bu madde tehdit olarak lanse ediliyordu. Bu gerekçeyle Parti kapatıldı. Liberal ve özgürlükçü düşüncelerin

odak noktası haline gelen Terrakiperver Cumhuriyet Fırkası, Cumhuriyet'e karşı kesimlerin birleştiği yer haline gelmişti. Tüm bunları partiyi kapatmakla engellediler. Ancak Özalper'e göre (2014: 130-131): Terrakiperver Cumhuriyet Fırkası hiçbir irticai faaliyette bulunmamış, rejimi tehlikeye sokacak hallerde olunmamış hatta Cumhuriyet Halk Fırkası'ndan ihraç edilen muhafazakâr kesimi bünyesine kabul etmemiştir.

2.2.3. Serbest Cumhuriyet Fırkası

1929 yılında dünyada ekonomik kriz baş göstermişti. Yeni kurulmuş, kıt kaynaklarla geçinen, kalkınmayı hedefleyen Türkiye Cumhuriyeti bu krizden nasibini almıştı. Halk arasında CHF'ye fatura kesilmiş durumdaydı. Mustafa Kemal Atatürk, devrimlere zarar verilmemesi için yeni bir partinin kurulmasını hedeflemişti (Sarıbay, 1999: 41).

Mustafa Kemal Atatürk'ün yeni bir fırkanın kurulması yönünde açık desteğiyle beraber 12 Ağustos 1930 yılında İstanbul'da (Kılınçkaya, 2012: 12-13); Fethi Bey'in Atatürk'e danışmasından sonra, Kemalist dönemin ikinci ve son muhalif partisi Serbest Cumhuriyet Fırkası kurulmuştur (Emrence, 2006: 17). Liberal bir görüşe sahip olan SCF, içinde İslamcı ve muhafazakâr kesimi barındırmayarak (Emrence, 2006: 18), laiklik ilkesini benimseyen, Cumhuriyetçi bir yol izlemiştir (Sarıbay, 1999: 42). İktisadi hayatın, siyasetle ilişkili olduğunun kanıtı olan SCF, toplumsal değişim projesi olarak görünür. Aynı zamanda tek parti dönemine özgü "kimlik siyaseti" görüşünün eksikliğini, etnik ve dinsel etkilerin üstünde var olan ekonomi gerçeğini yansıtır. Tabanında ticari köylüleri ve global ekonominin entegrasyon döneminde etkisini arttırarak sürdüren taşra burjuvazisini barındıran Serbest Cumhuriyet Fırkası'nın geleneği, Demokrat Parti, Adalet Partisi ve günümüzde Adalet ve Kalkınma Partisi'nde de görülmektedir (Emrence, 2006: 18-19).

Serbest Cumhuriyet Fırkası (SCF) ile Cumhuriyet Halk Fırkası kendilerini sol görüşlü partiler olarak tanımlamışlardır. Serbest Cumhuriyet Fırkası düşünce özgürlüğünü benimseyen laik görüşlü bir parti durumundan, Cumhuriyet Halk Fırkası ise hilafeti ve saltanatı kaldıran bir parti olmasından dolayı sol olarak nitelendirmiştir. Terrakiperver Cumhuriyet Fırkası'nın parti programında dine saygılıyız maddesinin aksine Serbest Cumhuriyet Fırkası; Cumhuriyetçi, Milliyetçi ve Laiklik ilkeleriyle kendini tanıtarak Terrakiperver Cumhuriyet Fırkası'ndan ayrılır (Altınkaş, 2012: 11-13). SCF'nin laikliğe bağlılığı yeni üyelik alımında doldurulan belgeden anlaşılabilir. Üye kabulünde "Laik,

Cumhuriyetçi ve milliyetçi biri olarak Serbest Cumhuriyet Fırkası'nın ilkelerini kabul ve taahhüt ederim" şeklinde belge imzalamak zorunluydu. Fethi Bey'in İzmir gezisinde seçimler için Alsancak'ta konuşma yaptığı sırada SCF taraftarları "şapkanın yerine fesi geri getireceğimizi sanıyorlar" şeklindeki konuşmayı kendi istedikleri gibi yorumlamış ve şapkaları yere atarak çiğnemiştir. Ancak daha sonra partinin genel sekreteri bunun yanlış taraflara çekildiğini belirtmiştir. Bu tip karalama kampanyaları bazı CHF'lilerce de yürütülmüş ve partinin irticaya zemin oluşturduğu öne sürülmüştür (Akın, 2012: 56-57). SCF üyeleri irtica suçlamaları karşısında savunma yapma konusunda sıkıntılar yaşamıştır. CHF, rejim, iktidar ve inkılâplar gibi kavramlar o kadar iç içe geçmiştir ki, olumlu bir eleştiri bile bizzat rejime tehdit olarak algılandığı bu dönemde SCF kimseyi ikna edememiştir. Nitekim parti, irtica meselesi ve Menemen Olayı'yla nitelendirilmesiyle partinin sonuna gelinmiştir (Akın, 2012: 58).

Cumhuriyet tarihinin önemli ve kısa ömürlü ikinci muhalefet (Güneş, 2005: 118) partisi SCF, herhangi bir parlamento seçimlerine katılmamış ancak belediye seçimlerine katılma şansı bulmuştu. Bu seçimlerde muhalefet partisi oldukça önemli bir başarı elde etti ve bundan dolayı hükümet de dâhil olmak üzere ülkedeki siyasi muhalefetin gücünü herkese gösterebildi. Böylece, iktidar partisinin son iki dönemdeki seçimlerde elde ettiği başarının, hiçbir muhalefet içermediğinden, gerçek yüzdeyi yansıtmadığı görüldü. Bununla birlikte, bu belediye seçimleri sırasında kadınların oy kullanma ve seçilme hakkı kazanmaları, önemli bir kilometre taşı olarak görülür (Koçak, 2005: 9).

Serbest Cumhuriyet Fırkası, tabandan gelen bir istek üzerine kurulmuş bir parti olmasının aksine suni bir yapıdadır. Rejim karşıtı kişilerin ve toplulukların partiye sızmasıyla parti, Fethi Bey'in kontrolünden çıkmıştır. Ege gezisinde gelişen olaylar yüzünden Mustafa Kemal Atatürk partiye karşı tavır almıştır. Fethi Bey TBMM'de yaptığı konuşmada partinin siyasi hayatına devam edemeyeceğini söylemiştir. Nitekim 17 Kasım 1930'da parti kendini feshetmiştir (Teziç, 1976: 249). İkinci çok partili sisteme geçişte ciddi bir muhalefet gücü ortaya çıkmıştır. Bu muhalefet gücü 1946 yılına kadar durulmuş ve daha sonra CHF içinde aynı muhalefet Demokrat Parti ile Cumhuriyetimizde dönüm noktasını oluşturmuştur (Güneş, 2005: 144).

2.2.4. Demokrat Parti

Cumhuriyetin ilk kuruluş yıllarında modernleşme, temel hedeflerden biri olarak

ortaya çıkmaktadır. Başarısız iki denemeden sonra toplum beklentileri, devrimlerin halk bazında sindirilememesi, CHP içinde muhaliflerin sesi çok partili hayata geçişin nedenleri arasında sayılabilir. Sovyet Rusya'nın Saldırmazlık Paketi'nin yenilemek istemesi, boğazlarda ve bazı illerimizde taleplerde bulunması nedeniyle Batı'ya yaklaşmamız ve Demokratik Cumhuriyetin göstergesi olarak Batı'nın siyasi rejimlerini benimsemek zorunluluğu doğmuştur (Sarıbay, 1997: 42-43). 1938 yılında İsmet İnönü cumhurbaşkanı olarak seçildikten sonra hükümeti ve partiyi elinde toplayarak otoriter bir şeflik rejimini başlattı. 1939 yılında "Müstakil Grup" adında CHP'den bağımsız partili olmayan bir grup ortaya çıkmasına rağmen grup, muhalefet yapmaya uygun değildi. Bu, örgütlü muhalefet fikrinin hep var olacağının kanıtıdır (Karatepe, 2011: 93).

Dönemin en önemli muhalefet partisi olmadan önce, Demokrat Parti'nin (DP) kendisi, CHP içinde bir muhalefet hareketi olarak ortaya çıktı. CHP'li milletvekillerinin muhalifleri arasında yer alan CHP'li milletvekillerinden dördü (Adnan Menderes, Celal Bayar, Fuat Köprülü, Refik Koraltan), 7 Haziran 1945'te CHP Meclis Grubuna "Dörtlü Tahrir" başlıklı bir teklif sunmuştur (Eroğul, 2003: 27). Menderes hem öneriyi açıklamaya hem de Mutabakat'a yönelik eleştirileri yanıtlamaya çalışmıştı (Sütçü, 2011: 120). Dörtlü Tahrir, ulusal egemenlik ilkesine bağlılıklarını ve demokrasi ilkesinin önemini vurguladı. Demokrasinin uygulanmasının ilk şart olduğunu belirttiler. Ülkedeki refahın ve memnuniyetin sağlanması gerektiğini dile getirdiler. Böylelikle önlemlerin uygulanması adına bu teklif, demokrasinin gerçekleşmesi için gerekli bir itici güç olarak kabul edildi. Demokratik ilkelerin siyasi hayatta daha önemli bir konuma getirilmesi gerektiği ifade edildi (Sütçü, 2011: 39). Ancak tartışmalar çok geçmeden kişiselleştirildi. Meclisteki şiddetli itirazlar, vatandaşların hak ve özgürlükleri için bir saldırı olarak nitelendirildi (Sütçü, 2011: 120-121).

Parti istifalarından sonra Dörtlü Tahrir'in milletvekilleri, 7 Ocak 1946 yılında hükümetin onayını da alarak Demokrat Parti'yi Kurdular (Eroğul, 2003: 29). Parti kurulduktan sonra 1947'de yapılacak olan seçimler; yeni kurulmuş bu partinin hazırlıksız yakalamak için erkene alındı. 1946'da yapılan açık oy gizli sayım seçim sistemi ile seçimlerde halk istediği kararı rahatça yansıtamadığından: DP seçimleri kaybetmişti. Bu seçimlerden sonra İnönü, partiyi baskılama adına DP yanlısı basın organlarını kısıtladı. Ancak DP muhalefet olarak sesini daha gür çıkarıyordu (Karatepe, 2011: 100-101).

Demokrat Parti, siyasi hayatının başlangıcında bir ayrışma süreci ile karşı karşıya

kaldı. Kurulmasından iki yıl sonra DP, muhalefette bulundu. Bu ayrışmanın altında yatan sebep, üyelerin muhalif olmaları dışında ortak bir ideolojiye sahip olmamasıydı. DP'nin muhalefet rolü dışında seçmenlerine sağlayacağı açık bir program yoktu. 1946 seçimlerinden sonra “ülkeye gitme” ve muhalefet stratejilerine dair farklı bakış açılarından sonra partideki tartışmalar ilk Büyük Kongrede sürdü. Bunlar 12 Temmuz Bildirimi döneminden sonra yenilenen tartışmalar, “orta-aşırı” bölümün daha keskin olmasına neden oldu. DP ile ayrışma süreci sonucunda geri dönüşü olmayan bir noktaya ulaşıldı. DP’nin aşırııcıları İnönü’nün politikalarını sert bir şekilde eleştirdiler (Güner, 2010: 9).

1946’dan sonraki 14 Mayıs 1950 seçimleri, Türkiye Cumhuriyeti adına çok önemli bir gelişme olan iktidarın el değiştirmesi olayının tarihidir. Bu seçimlerde DP %53 oranında ezici bir çoğunlukla iktidarı eline almıştır. Böylelikle siyasette yavaş yavaş bürokratik kökenli kişilerin oranı düşmüştür. Serbest meslek erbabları ile tüccar ve toprak sahiplerinin oranları artmıştır. 1954 ve 1957 seçimlerinden de ezici çoğunlukla iktidarına devam etmiştir (Mert, 2008: 17-18).

1950 yılında Demokrat Parti, iktidarı alırken, aynı zamanda Cumhuriyet tarihinde ilk kez muhafazakâr bir siyasal parti iktidara gelmiş oluyordu. Muhafazakâr tutumunu parti programında gösterirken, demokrasiyi de sürekli vurguluyordu. Böylece muhafazakârlık ve demokrasiyi harmanlayan bir yapıda olmuştur. 1950 ve 1960 yılları arasında iktidarda kaldığı süre boyunca muhafazakâr bir tutum izlemiştir (Gün, 2001: 183-185). DP, Parti programlarında laikliği vurgulamış ve laikliğin dinsizlik olarak anlaşılmaması gerektiğini belirtmiştir. Parti programının 14. Maddesinde laiklik vurgulanmıştır (TBMM, 1949: 50-51).

Madde 14: Partimiz lâikliği devletin siyasette, dinle hiçbir ilgisi bulunmaması ve hiçbir din düşüncenin kanunların tanzim ve tatbikinde müessir olmaması manasında anlar ve laikliğin din aleyhtarlığı şeklindeki yanlış tefsirini reddeder; din hürriyetini diğer hürriyetler gibi insanlığın mukaddes haklarından tanır.

Gerek dinî tedrisat meselesi ve gerekse din adamlarını yetiştirecek müesseseler kurulması hususunda mütehassıslar tarafından esaslı bir program hazırlanması zaruridir. Üniversite içinde yer alacak İlahiyat Fakültesi ve ilmi mahiyette mümasil müesseseler, Milli Eğitim Bakanlığının bu kabil müesseseleri gibi muhtar olmalıdır.

Dinin siyaset aleti olarak kullanılmasına yurddaşlar arasında sevgi ve tesanütü bozacak şekilde propaganda vasıtası yapılmasına, serbest tefekküre karşı taassup duygularını harekete getirmesine müsamaha olunmamalıdır.

DP laiklik ilkesiyle ilgili olarak, dinin halkın bir hakkı olduğunu ve halkın bu

haktan mahrum bırakılmayacak düzeyde olduğunu vurgulamıştır. Devletin dine siyasete bulaştırılmayacak şekilde uygulandığı sürece bireylere özgürce dinlerini yaşamalarını sağlamak, devletin görevi olarak sayılmıştır.

Devletin şekli ile ilgili parti programının 2. Maddesinde, cumhuriyetin olduğu görülmektedir. Söz konusu maddede, “Partimiz, demokrasi esaslarına en uygun devlet şeklinin Cumhuriyet olduğuna kanidir (TBMM, 1949: 47).” Cümlesiyle bunu belirtmişlerdir

DP, tüzük ve programının Milli Eğitim İşleri başlıklı 35. Maddesinde, eğitim ve öğretimde gençlerin manevi değerleri öğrenmesi konusunda fikir beyan etmiştir. Eğitimle ilim ve teknik bilginin yanında milli ve insani değerlerin de topluma yansıtılması gerektiğini dile getirmişlerdir (TBMM, 1949: 58).

Madde 35: Umumî ve meslekî eğitim ve öğretim yurt ihtiyaçlarını karşılayacak umumî bir plâna göre tanzim edilmeli ve gelecek nesillerin yalnız ilim ve teknik bilgi ile değil, millî ve İnsanî bütün manevî kıymetlerle de teçhizine çalışmalıdır.

Eğitimle ilim ve teknik bilginin yanında milli ve insani değerlerin de topluma yansıtılması gerektiğini dile getirmişlerdir.

Demokrat Parti, iktidar koltuğunu aldıktan sonra, toplum için İslam’ı ön planda tutmak adına Arapça ezanı yasaklayan kanunun kaldırması gerektiğini söyledi (Zafer, 5 Haziran 1950). Meclise DP tarafından; Arapça ezan, Arap harfleriyle eğitim yapma, Arapça sela, Arapça kamet ve radyoda dini program yapma yasaklarını içeren kararnamelerin kaldırılmasına ile ilgili olarak teklif sunuldu. CHP bu yasakların kaldırılmasına itiraz etmedi ve anlayışla karşıladı. Böylelikle din hürriyeti sağlanması gereken laik rejim statüsüne uygun davranıldı (Özdemir ve Bakan, 2013: 383).

Artan muhalefet baskıları ve oy kaygısı CHP’nin 1947 yılındaki yedinci kurultayında dine tavizler verdirtmiştir. Çok partili hayata geçişi zorlayan dönemde CHP, siyasi rekabet amacıyla dine verdiği tavizler şunlardır (Gün, 2001: 364):

- Türklerin ve din büyüklerinin türbelerinin ziyarete açılması
- İlkokul ve ortaokul öğrencilerine, velilerinin yazılı başvurusuyla, seçmeli din derslerinin verilmesi
- Din eğitimine önem verildiğine dair bir maddenin parti programına sokulması

- Milli Eğitim Bakanlığı'nın din dersini müfredatına sokacağına dair bildirge
- CHP'nin seçmeli din dersinin verileceğini ilan etmesi
- İmam Hatip Okulları'nın yeniden açılması

Din dersi, 1956 yılında ortaokul müfredatına eklendi. Dileyen velilerin dilekçeyle çocukların din dersinden muaf tutulması imkânı verildi. Adnan Menderes Konya mitinginde din ve vicdan hürriyetini esas alarak herhangi bir toplumun dinsiz uygulamalarla ileri seviyeye ulaşamayacağını, Türk Milletinin Müslüman olduğunu ve Müslüman olarak kalacağını belirtti. Bu sayede din dersi okullarda bir hak olarak sunuldu (Şahin, 2012: 40).

Yardımlaşma ve dayanışmayla birlikte toplumsal huzuru öngören Demokrat Parti, halk nezdinde de karşılığını bulan uygulamalara yer verdi. Toplumsal huzuru ve bireyin içsel huzuru ile otoriteye saygıyı sağlama adına DP, dine büyük önem verdi. Aslında laikliğin de temelinde bulunan din ve vicdan hürriyeti uygulamalarını laikliğin esaslarına uygun olarak hayata geçirdi.

Çok partili sistemin uzun süren uygulamasında iktidar ve muhalefet hep bir çekişmenin içindeydiler. 1957 genel seçimlerinde yeniden iktidarı sağlayan DP, başarısız ekonomik politikaları ile muhalefetin elini güçlendiriyordu. Buna ek olarak çekişmelerin sonucu DP, muhalefet üstünde bazı tedbirler alıyordu. 12 Nisan 1960 yılında Meclis grubunun aldığı kararla iktidar ve muhalefet arasında ilişkiler kopmuştu (Yazıcı, 1997: 61-64). Bu tarihten sonra kurulan komisyonun aldığı kararlarla halkın büyük tepkisine yol açmıştı. Huzursuzluklar sonucu sokak gösterileri yapılmıştı. Bu olaylardan sonra sıkıyönetim ilan edilmesine rağmen siyasi gerginlik son bulmayınca 27 Mayıs 1960 yılında Türk Silahlı Kuvvetleri yönetime el koymuştur (Eroğul, 2003: 259-261).

2.3.Türkiye’de Laiklikle İlgili Anayasal ve Yasal Düzenlemeler

Laikliğin Türkiye toplumunda anayasal gelişimi, yenilik hareketi sayılan Tanzimat Fermanı ile başlar. Bu yenilikler, Sultan Abdülmecid'in Başveziri Koca Reşid Paşa tarafından 1839'da ilan edilen Gülhane Hattı Hümayunu'nun ilanı ve ardından uygulaması olan Islahat Fermanı ile devam eder. Bu yeniliklerle din ve mezhep özgürlüğünün yanında, yabancıları da kapsayan birçok yenilik yapılmıştır. Tanzimat devriyle, din ve devlet ayrı tutulmaksızın, din hükümlerini devletçe azaltmak ve idareyi laikleştirme çabaları görülmektedir. Bu devirde ayrıca Osmanlı İmparatorluğu şeri düzene bağlı kalıp (Başgil,

2011: 182-183), batılı hukuk sistemini topluma kabul ettirmeye çalışmıştır. Ayrıca, İslam Hukuk'unun yanında, batılı hukuk sistemleri gereği kurulan mahkemelerle, medrese ve batılı eğitim anlayışına uygun okullar aynı anda mevcudunu sağlamışlardır (Demir, 2011: 21-22).

1876 yılında ilan edilen Kanunu Esasi aslında ferman türünde bir Anayasa olma özelliğiyle (Bucaktepe, 2014: 47), Tanzimat devriyle başlayan yarı laik ve bu yolda tam laikliğe giden sürecin anayasal düzeni olmuştur. Ancak bu Anayasa ile devlet ne tam bir din devlet ne de laik sistemli bir devlet olabilmiştir (Başgil,2011: 183). Nitekim bu Anayasa:

Madde 4'te: Devlet'in Baş'ı aynı zamanda halife sıfatıyla, İslam dininin baş'ı ve en yüksek ruhani lideridir (Gözübüyük ve Kili, 1982: 27)

Madde 7'de: (...)Padişahın görevlerinden biri dinin emir ve yasaklarını uygulamaktır (Gözübüyük ve Kili 1982: 27-28).

Madde 8'de: (...)Her kim hangi dinden olursa olsun Osmanlı Devleti'nin kanunlarına bağlıdır (Gözübüyük ve Kili, 1982: 28).

Madde 11'de: Osmanlı Devleti'nin dini İslam'dır. Ülkede bütün dinlerin muhataplarının serbestçe ibadetinin teminatını devlet üstlenmektedir (Gözübüyük ve Kili, 1982: 28).

Görüldüğü üzere bu maddelerden bu anayasanın tam laik olmadığı anlaşılır.

Kanunu Esasi ile birlikte, din ve şeriat, kanun üstü bir değere ulaşmasına rağmen, din ve vicdan özgürlüğünü savunmasıyla gelecek yasaların temelini oluşmasına yardımcı olmuştur. 1909 yılında Kanunu Esasi değişikliklere uğramasına rağmen din hükümlerine karışılmamış yarı dini ve laik sistem korunmuştur. Laik sistem bu dönemden sonra devlet hayatına dâhil olmaya devam edip gelişimini sürdürmüştür. (Başgil, 2011: 184-185).

Cumhuriyet dönemi Atatürk devrimlerinin en önemlisi olan laiklik, aynı zamanda en çok tartışılan bir ilke olmuştur. Bir devletin laik olabilmesi için yasal dayanağının ve yasal dayanağının uygulamaları gerekmektedir. Devletlerin anayasalarında dini hukukun olmaması gerekmektedir. Bunu sağlama adına Cumhuriyetin kuruluş yıllarında yeni kurulmuş bir devletin teşkilatının esasları belirlendi. Daha sonraki yıllarda laik devlet düzeni için düzenlemeler ve yeni anayasalarda değişiklikler gösterilmiştir (Kodamanoğlu, 1991: 643).

2.3.1.TC. Anayasaları

Bir devletin var olabilmesi için anayasaları olması gerekmektedir. Yani anayasa ve devlet birbirinden bağımsız değildir. Devletlerin düzeni, anayasayla var olduğundan dolayı devletteki herhangi bir düzen değişikliği anayasada yapılacak olan değişmelerle mümkündür. Toplumumuzda anayasa kelimesinin yaygın olarak kullanımı 1960 yılından sonra olmuştur. 1960 yılından önceki dönemlerde anayasa yerine “Kanun-ı Esasi”, “Esas Teşkilat”, “Teşkilat-ı Esasiye” gibi kelimeler kullanılmıştır. Türkiye Cumhuriyeti kurulduktan sonra oluşturulan anayasalar çeşitlilik göstermektedir. Bu çeşitlilik dönemlerin tarifine göre şekillenmiştir (Özer, 2005: 8-9).

Bu bölümde laiklik, laik devlet düzeni, laik devletin gerekliliğini sağlama noktasında anayasalarımızdaki ilgili maddeler incelenecektir. 1921 Teşkilat-ı Esasiye Kanunu, 1924 Anayasası, 1961 Anayasası ve 1982 Anayasalarının laiklikle ilgili maddeleri değerlendirilecektir.

2.3.1.1. 1921 Anayasası

16 Mart 1920 tarihinde itilaf devletlerinin İstanbul'u işgal etmesi ile Osmanlı Hükümeti'nin Mebusan Meclisi iş yapamaz hale gelmiştir. Bunun üzerine Ankara'da 23 Nisan 1920 tarihinde Büyük Millet Meclisi toplanmıştır. Devletin yeni teşkilat düzeyi, anayasası ve dönemin beklentileri göz önünde tutularak yeni anayasa ihtiyacı doğmuştur (Özcan, 2013: 25). Ankara'da kurulan ilk Millet Meclisi 1921 tarihinde olağanüstü durumda kurulan komisyon tarafından yeni bir anayasa kabul edilmiştir (Başgil, 2011: 185).

19 Mart 1920 tarihinde “İntihap Hakkında Tebliğ” yani seçim ile ilgili bildiride M. Kemal Atatürk: Ulus işlerinin görülmesi ve denetimi için olağanüstü yetkileri taşıyan bir Meclisin Ankara'da toplanacağını, bu Meclise üye olarak seçilecek kişilerin Mebusan (Milletvekilleri) hakkındaki yasal koşullara bağlı tutulacaklarını, yani 1876 tarihli seçim yasasının öngördüğü seçilebilme koşullarını taşımaları gerektiğini bildiriyordu. Bu bildiri üzerine yapılan seçim sonucu 232 milletvekilinin seçilmesini ve I. TBMM'de büyük bir kalabalık oluşmasına sebebiyet vermiştir. 23 Nisan 1920 tarihinde Birinci Meclis Ankara'da toplanarak aldığı 1 No.lu kararla varlığını şu şekilde ilan etmiştir. “TBMM'nin bu defa seçilen üyelerle, İstanbul Meclis-i Mebusan'ından katılan üyelerden

oluşturulmasına karar verildi'' (Gören, 2006: 45).

20 Ocak 1921 tarihli Teşkilat-ı Esasiye Kanunu, toplamda 23 maddeden ve geçici bir bölümden oluşmuş kısa ve genel bir anayasa olarak tarihimize geçmiştir. İsminin böyle olması açıkça 1876 yılında kabul edilen Kanunu Esasi'nin devamı olmasıdır. 1876 yılında kabul ve ilan edilen Kanunu Esasi ilk Osmanlı-Türk Anayasası olarak kabul edilir. Ancak 1921 tarihli Teşkilat-ı Esasiye Kanunu Millet Meclisinin yaptığı ilk anayasa olma özelliği taşımaktadır. 20 Ocak 1921'den 1 Kasım 1922 yılına değin, bir başka deyişle saltanatın kaldırılmasına kadar geçen süre, çift anayasalı bir dönem olma özelliği taşımaktadır. Bu dönemde 1876 Anayasasının 1921 Anayasası ile çelişmeyen hükümleri de Meclis için geçerli sayılmıştır. (Turinay, 2011: 275-276).

Saltanatın kaldırılması iki Meclis Kararı'yla olmuştur. Bu kararlarla önce Halifelik ve Saltanatlık birbirinden ayrılıyordu. 30 Ekim 1922 tarihli 307 sayılı meclis kararı ile "Osmanlı Devleti'nin son bulması ve görevi Türkiye Hükümeti devralması" ibareleri ile Teokratik düzene sahip Osmanlı İmparatorluğu son bulmuştur. 1-2 Kasım 1922 tarihli 308 sayılı Meclis Kararı ile 16 Mart 1920 den itibaren saltanat kaldırılmış oluyordu. Ancak Hilafet korunup, Osmanlı Hanedanına ait olduğu belirtiliyordu. Halefi seçme yetkisi ise Türkiye Büyük Millet Meclisi'ne veriliyordu (Gözler, 2000: 53-54). 29 Ekim 1923'te Türkiye, ağırlıklı olarak Müslüman bir nüfusa sahip ilk Müslüman çoğunluklu laik demokratik millet olma yoluna girdi. Bu durum, diğer Türk devletlerinde ulusal karakter üzerinde daha etkili oldu. Türkiye, laikliğin ve İslamcılığın sözlü ve fiili harekete geçirilmesini, hem kamu hem de halk arasında temeli ikili kimlik tartışmasını başlatmıştır (Gürtin, 2016: 40).

TBMM tarafından Abdülmecit Efendi halife seçildi. Yetki olarak sadece Müslümanların halifesi unvanını kullanması gerektiği bildirilmiştir. Halife olan Abdülmecit Efendi, zamanla hükümetin talimatlarını uygulamamaya başladı. İleriki dönemde bu durum, yeni rejim için bir huzursuzluk yaratıyordu. Mustafa Kemal Atatürk, inkılâpların gerçekleşmesi içinde halifeliğin kaldırılması gerektiğini düşünüyordu (Fığlalı, 2016: 135-136). 1 Mart 1924 tarihinde yaptığı Türkiye Büyük Millet Meclisini açılış oturumunda, bu düşüncesini açıkladı. 3 Mart 1924'te TBMM'de kabul edilen bir kanunla halifelik makamı kaldırıldı (Demir, 2011: 22).

Halifelik makamı kaldırıldıktan sonra hanedan üyelerinin yurtdışına sürgüne gönderilmesine karar verildi (Yusufoğlu, 2011: 90). Karardan sonra, Abdülmecit Efendi ve

ailesi dâhil 155 hanedan üyesi Türkiye’yi terk etmek zorunda kalmıştır (Özgen, 2018: 20). Devletin resmi partisi sayılan CHF, batıcılıktan da etkilenecek yeni Türkiye’yi, İslam öncesi Türk kültürleri referans alarak, laiklikle bağdaştırmaya çalışmıştır. Devletin tamamen dinden soyutlama düşüncelerini ve uygulamalarını, laikliği ülkenin her yerinde inşa etme çabasına dayandırmışlardır (Gün, 2001: 360). Yusufoglu’na göre (Yusufoglu, 2011: 90-91) Halifeliğin kaldırılması, birçok İslam ülkesinde günümüze kadar süren ve sürecek olan tepkiyi doğurmuş ve bu ülkeler Türkiye’nin dinsizleştiğini iddia etmişlerdir .

3 Mart 1924 tarihinde ayrıca, “Şer’iye ve Evkaf ve Erkan-ı Harbiye-i Umumiye Vekâletleri” kaldırılmış, yerine din işleri için Diyanet İşleri Başkanlığı ile Vakıflar Genel Müdürlüğü kurulmuştur. Eğitim ve öğretim birliği adına “Tevhid-i Tedrisat Kanunu da kabul edilmiştir (Fıglalı, 2016: 136).

Saltanatın ve Hilafet’in kaldırılması Anayasa değişikliği veya kanunla olmamış Meclis Kararı şeklinde olmuştur. Meclis kararı o dönemin şartlarıyla tehdit şeklinde zorla kabul ettirilmiştir (Gözler, 2000: 54). Gözler’in (2000: 54) aktarımıyla, Mustafa Kemal Atatürk Nutuk’ta: “karara uymayanların kellesi kesilecektir.” Şeklinde sert bir tavırla emirlerin uygulanmasını istemiştir.

Bu Anayasa’da din ve şeriat kanun üstü olarak kabul edilmiştir. Madde 7’de geçen TBMM’nin görevleri arasında “Ahkam-ı Şer’iye’nin Tenfizi” yani din hükümlerinin icrası ve Meclisin yapacağı kanun ve düzenlemeler “Ahkam-ı Fıkhiyye’nin” yani fıkıh hükümlerinin esas alınmasıydı. Din kurallarının uygulanması 1921 Anayasası’nın laik olmadığını göstermektedir (Başgil, 2011: 185). Hatta Cumhuriyetin ilanı olan 29 Ekim 1923 tarihli 364 Sayılı Kanunla 1921 Anayasasının 2. Maddesi “Türkiye Devleti’nin dini, Din-i İslam’dır...” şeklinde eklenmiştir. Bu değişiklikle amaçlanan saltanatın kaldırılmasıyla ilgili olası tepkileri önlemek ve Cumhuriyet devrimlerine zemin hazırlamaktır. Söz konusu madde Kanunu Esasi’nin 11. Maddesinde de yer almaktadır (Ertan, 2007: 410). Ancak Kanunu Esasi’de bulunan bu madde: “Devlet-i Osmaniye’nin dini Din-i İslam’dır...” şeklindedir (Gözübüyük ve Kili, 1982: 28).

1921 Anayasası’nı hazırlanması, kabul edilmesi bakımından ve millî iradeyi tam anlamıyla temsil eden bir meclis tarafından yapılmış olmasından dolayı ve Osmanlı-Türk Anayasası olma özelliğini taşıması sebebiyle, en demokratik anayasa olarak kabul edilmektedir (Erol, 2013: 35).

20 Ocak 1921’de yapılan ilk Anayasa olağanüstü dönemde yapıldığı için, hızlı bir

şekilde İnkılâplar yaparak çağdaşlaşmaya çalışan Cumhuriyet'in ihtiyaçlarına cevap veremiyordu. Bu nedenle ikinci bir Anayasa 20 Nisan 1924'de TBMM tarafından kabul edilmiştir.

2.3.1.2. 1924 Anayasası

1921 Anayasası ile aynı adı taşıyan 1924 Teşkilat-ı Esasiye kanunu, Kurtuluş Savaşının kazanılması, Cumhuriyetin ilanı, Saltanatın ve Halifeliğin kaldırılmasıyla oluşan düzenin, yeni anayasa ihtiyacının ürünüdür. Cumhuriyet döneminin ilk anayasası, 1924 Teşkilat-ı Esasiye Kanunu, 105 maddeden oluşmuş ve 20 Nisan 1924'te yürürlüğe girmiştir (Ertan, 2007: 410).

Olağanüstü dönemin Anayasası olan 1921 Anayasasıyla Cumhuriyet ilan edilmiş ve organları oluşturulmasına karşın, devlet gereksinimlerine cevap veremiyordu. İkinci TBMM 1924 Anayasası'nı kabul etmeden önce askıda olan Hilafet meselesini "Hilafetin İlgasına ve Hanedanı Osmaninin Türkiye Cumhuriyeti Memaliki Haricine Çıkartılmasına Dair Kanun"'u çıkartarak bu sorunu çözmüştür. 1924 Anayasası açıklamalı, kısa, sağlam yapılı ve tutarlı bir anayasa olma özelliği taşımaktadır (Gözübüyük, 2011: 47).

Bu anayasanın laiklikle bağdaştırabileceğimiz dört maddesi vardır (Fırlı, 2016: 134). Anayasanın 2.Maddesinde, "Türkiye Devletinin dini, Din-i İslam'dır... (Teşkilat-ı Esasiye Kanunu, 491: Madde 2)", ibaresi aynen korunmuştur. Anayasanın 26. Maddesinde, "Büyük Millet Meclisi ahkâmı şeriyenin tenfizi (...) vezâifi bizzat kendi ifa eder (Teşkilat-ı Esasiye Kanunu, 491: Madde 26)", yani din hükümlerinin icrası Büyük Millet Meclisi'ne veriliyordu. Yine 70. Maddesinde, "Şahsi masuniyet, vicdan, tefekkür, kelim neşir, seyahat, akit, sai ve amel, temellük ve tasarruf, içtima, cemiyet, şirket, hak ve hürriyetleri Türklerin tabii hukukundadır (Teşkilat-ı Esasiye Kanunu, 491: Madde 70)", din ve vicdan özgürlüğü sağlanmıştır. 75. Maddede ise, "Hiçbir kimse mensup olduğu din, mezhep, tarikat ve felsefi içtihadından dolayı muaheze edilemez. Asayiş adabı muaşeret-i umumiye ve kavanine mugayir olmamak üzere her türlü ayinler serbesttir (Teşkilat-ı Esasiye Kanunu, 491: Madde 75)", yani hiç kimsenin mensup olduğu din, mezhep, tarikat gibi özelliklerinden dolayı yargılanmayacağı hükme bağlanıyordu. Bundan dolayı, Ertan (2007: 412): "Anayasa bağlamında Türklere ilk kez gerçek manada, din ve vicdan özgürlüğü sağlayan 1924 Anayasasıdır" demiştir.

Din ve vicdan özgürlüğünün sağlanması, din ve devlet işleri ayrımının

gerçekleşmesi yolunda önemli bir mesafe olarak görülmektedir.

23 Ağustos 1925 yılında Atatürk, Kastamonu gezisi sırasında Panama şapkasını takıyordu. Bu kıyafet devriminin ilk işaretiydi. Gezide medeni olmanın şartlarından bazısının, şapka ve kıyafet olduğundan bahsetmiştir. Nitekim 28 Kasım 1925 tarihinde 671 Sayılı Kanun numarasıyla Şapka Kanunu; 2596 Sayılı Kanun numarasıyla da kılık Kıyafet Kanunu kabul edilmiştir. Bu devrimlere karşı olanlar ise İstiklal Mahkemeleri'nde idama mahkûm edilmişlerdir (Özgen 2018: 25-26). 30 Kasım 1925'te 677 kanun numarasıyla, tekke, zaviye ve türbeleri kapatılmıştır. Aynı kanunla bütün tarikatlarla birlikte şeyh, derviş, dede, mürit gibi bir takım unvanların kullanımı kaldırılmış, falcılık, büyücülük, muskacılık gibi din dışı uygulamalar yasaklanmıştır (Demir, 2011: 23). 1926 yılında medeni kanun kabul edildi. 1934 yılında dini kıyafetlerin giyilmesi yasaklanmış. 1924 yılında da başka bir kanun değişikliğiyle "Şer'iyye Evkaf Nezareti ve Şeyhülislamlik" kaldırılıp, yerine Diyanet İşleri Reisliği getirilmiştir (Toker ve Özcan, 2017: 37).

Dört anayasa arasında en uzun ömürlü anayasa olan 1924 Anayasası, 1945'e kadar 5 değişiklik geçirmiştir. Bu değişikliklerle amaçlanan laik bir devlet düzeni oluşturmaktır. İlk değişiklik 10 Nisan 1928 yılında, 2. Maddedeki "Türkiye Devletinin dini, Din-i İslam'dır" ibaresi çıkarılmıştır. 26. Maddedeki, "Ahkâm-ı şer'iyenin tenfizi" de; aynı kanunla çıkarılmıştır (Kodamanoğlu, 1991: 646). Aynı zamanda 16. maddede yer alan mebusların yemin metninin sonundaki "vallahi" kelimesi çıkarılarak (Ertan, 2007: 411), dinden soyut bir yasa oluşturulmuştur. Yasalarla dinin devlet yönetiminden ayrılması çabaları devam etmiş, Türkiye Cumhuriyeti hukuken ve anayasal zeminde, laik ve modern bir devlet modeline doğru hızlı bir şekilde yol almıştır (Tayhani, 2009: 526).

Din ve devlet açısından durum genel bir değerlendirilmeye tabi tutulursa eğer (Başgil, 2011: 191);

- Türkiye Devleti'nin dini İslam'dır. (29/30 Ekim 1923 tarihli 364 Sayılı Kanun).
- Türkiye Devleti'nin dini yoktur. (3 Mart 1924 tarihli 429 Sayılı Kanun).
- Türkiye Devleti'nin dini İslam'dır. Bu dinin hükümlerini uygulamak Büyük Millet Meclisi'ne aittir. (20 Nisan 1924 Teşkilat-ı Esasiye Kanunu).

5 Şubat 1937 tarihinde 1924 Anayasasında 2. maddesinde yapılan değişiklikle

modern devlet hayali anayasada kanun haline geliyordu (Başgil, 2011: 192). Söz konusu madde “(...) Türkiye Devleti, Cümhuriyetçi, milliyetçi, halkçı, Devletçi, laik ve inkılapçıdır. Resmi dili Türkçedir. Makarri Ankara Şehridir (Teşkilat-ı Esasiye kanununun bazı maddelerinin değiştirilmesine dair kanun, 3115: Madde 2)”. Böylelikle laiklik diğer Kemalizm ilkeleri gibi anayasaya girmiş oluyordu. Bugün dahi Anayasa’nın ikinci maddesinde değiştirilemez, değiştirilmesi teklif dahi edilemez bir ilke olarak varlığını devam ettirmektedir (Tayhani, 2009: 526). Laiklik, Mustafa Kemal Atatürk’ün ölümünden sonra, Cumhuriyet Halk Partisi’nin baş ideolojisi halini almıştır. CHP, laikliğin; Milliyetçiliğin ve Cumhuriyetçiliğin ayrılmaz bir parçası olarak değerlendirmiştir (Gün, 2001: 360). Bu süreçten sonra laiklik, batıya uygun bir süreç geçirememiştir. Tek parti döneminde, dinin etkisinin, siyasete alet edilmemesi şeklinde katı uygulamalara girişilmiştir. (Köktaş, 1997: 182-183). Oysa ki Atatürk’ün laiklik anlayışında ki tanımında, sadece din ve devlet işlerinin ayrılması değil, aynı zamanda din özgürlüğünü sağlamanın devletin asil görevlerinden sayılmasıdır (Sarıkoyuncu, Yetkin vd., 2008: 18).

Türk hukuk sisteminin zorunluluğu, Lozan Antlaşması, Cumhuriyetin ilanı ve 1924 Anayasasının kabulü ile olmuştur. Şekil ve kaynak olarak Türk hukukunun kaynağı, 1926 tarihli Türk Medeni Kanunu ve 1926 yılında kabul edilen Türk Ceza Kanunu olmuştur. Kanunda boşluklar varsa, örf ve adet hüküm olarak kabul edilirdi. Nitekim örf ve adetler Türk-İslam sentezinden geçtiği için boşluklarda aslında dini hükümler de uygulanabilirliği ortaya çıkmaktadır. Ancak açıkça din ve dini hükümlerin uygulanmaması da Cumhuriyet’in kuruluş yıllarında ithal kanunlarla uygulama alanı bulamamıştır. Laikliğin böylece zorunlu hale getirdiği bir diğer husus ise dine belli bir toplumda yön vermiş olmasıdır (Hafızoğulları, 2008: 64).

Bu süreçte görülüyor ki laiklik, yapılan yasalar ve uygulamalar son derece temkinli adımlarla topluma yerleştirilmiştir. Bu durumun nedeni ise, Atatürk’ün öncülüğünde kurulan yeni rejime karşı olan ve laiklik konusunda uzlaşmacı taraf olamayan toplumdaki muhalefetin varlığı olmasıdır (Dinçkol, 2002: 135-136).

Çok partili sistemin olduğu dönemde, laik sistemin yer etmesi konusunda engel görünen batıl inançlar, akla aykırı ve uydurma dini akımları engellemek maksadıyla din adamının yetiştirilmesi ve dini bilimsel eserlerin ortaya çıkması için “Dini Yayınlar Döner Sermayesi Hakkında Kanun” çıkartılmıştır (Kocaçimen, 2008: 64-65). Bu kanun 9 Temmuz 1951 tarihli 5806 kanun numarasıyla Resmi Gazete’de yayınlanmıştır (TBMM

Kanun Bilgileri). Ayrıca çok partili dönemde, 1924 tarihinde yurtdışına çıkarılan Hanedan üyeleri, DP döneminde: “Cumhuriyetin 50. Yılı Nedeniyle Bazı Suç Ve Cezaların Affı Hakkında Kanun” sayesinde Hanedan üyelerinin kadınları 1952 yılında ülkeye geri dönmeleri sağlanmıştır. Erkek mensupların dönmesi ise 1974 yılını bulmuştur (Kocaçimen, 2008: 130).

2.3.1.3. 1961 Anayasası

Demokrat Parti döneminde başarısız ekonomik politikaları, zamlar ve enflasyon halkı huzursuz etmişti. Bu başarısızlıklar sonucu DP yönetimi muhalefete daha çok yüklenmeye başladı. 18 Nisan 1960 yılında 15 Demokrat Parti milletvekili tarafından, soruşturma komisyonu kuruldu. Komisyonun yetkilerini düzenleyen kanun 27 Nisan 1960 tarihinde yürürlüğe girdi (Eroğul, 2003: 241-242). Bu komisyon hükümetin bütün görevlerini kullanabilecek yetkiye sahip oluyordu. Yargıya karışabilecek yetkilerin yanında, yayın yasakları koyabilecek, toplantıları ve gösterileri yasaklayabilecek güce ulaşabiliyordu (Yazıcı, 1997: 62-63). Sürecin sonucunda askeri darbe oluyordu. Kendilerine Milli Birlik Komitesi denilen 38 kişilik askeri cunta 27 Mayıs 1960 yılında, askeri müdahale ile Menderes hükümetini devirmiştir. Darbeden sonra Milli Birlik Komitesi üyeleri yeni anayasa çalışmalarına başladı. 1961 tarihinde Türkiye Cumhuriyeti tarihinin en özgürlükçü anayasası, 1961 Anayasası kabul edildi. Bu anayasa ile birlikte siyasi partileri denetlemek ve iptal davalarının görüşülmesi için Anayasa Mahkemesi kuruldu (Mert, 2008: 48-49).

1924 Anayasası'nın bazı hükümlerini kaldıran ve düzenleyen 1 Sayılı Kanun 12 Haziran 1960 tarihli'dir. Bu kanunun uygulaması ise 27 Mayıs 1960'dan sonra olmuştur. Bu geçici Anayasa dönemin hukuki düzenlemesini yapan ilk işlemdir. Bu geçici Anayasa'da merkezi organ askeri kanadın oluşturduğu Milli Birlik Komitesi'dir. 1924 Anayasası'nda bulunan TBMM'ye ait bütün hak ve yetkiler Milli Birlik Komitesi'ne devredilmiştir. Bu nedenle Milli Birlik Komitesi Başkanı; hem devletin başı hem de Bakanlar Kurulu'nun Başkanı sıfatını taşıyordu. 18 Ekim 1960 tarihinde bir başlangıç bölümü, 191 Madde ve 9 geçici madde metni Milli Birlik Komitesi'ne sunulmuştur (Tanör, 2009: 367-371)

Laikliği dolaylı olarak ilgilendiren bazı maddeler olsa da, laikliği doğrudan ilgilendiren 1961 Anayasası'nın 2. ve 19. maddeleridir. Bu maddeler Ankara Üniversitesi

Siyasal Bilgiler Fakültesi İdari Bilimler Enstitüsü'nün anayasanın ön tasarısı ile İstanbul Üniversitesi Anayasa Komisyonu tarafından hazırlanan Anayasa tasarısı ile bu maddeleri değerlendirecek Kurucu Meclis'in (KM), oluşturulması ile olmuştur. Kurucu Meclis, Temsilciler Meclisi (TM) ve Milli Birlik Komitesi'nden (MBK) oluşmaktaydı. Kurucu Mecliste Anayasa maddeleri oylanmış ve halkoyuna sunulduktan sonra yürürlüğe girmiş ve bazı değişikliklerle 1980'e kadar gelebilmiştir (Yılmaz, 2012: 65).

Anayasanın 2. Maddesinde devletin şekli ve laik olduğu ile ilgili bilgi verilmektedir. “Türkiye Cumhuriyeti, insan haklarına ve Başlangıçta belirtilen temel ilkelere dayanan, milli, demokratik, laik ve sosyal bir hukuk devletidir” (Türkiye Cumhuriyeti Anayasası, 1961: Madde 2). 19. Maddede ise toplum düzeni, din, ayinler üzerinde hükümler belirtilmiştir:

Herkes, vicdan ve dinî inanç ve kanaat hürriyetine sahiptir. Kamu düzenine veya genel ahlâka veya bu amaçlarla çıkarılan kanunlara aykırı olmayan ibadetler, dinî âyîn ve törenler serbesttir. Kimse, ibadete, dinî âyin ve törenlere katılmaya, dinî inanç ve kanaatlerini açıklamaya zorlanamaz. Kimse, dini inanç ve kanaatlerinden dolayı kınanamaz. Din eğitim ve öğrenimi, ancak kişilerin kendi isteğine ve küçüklerin de kanûnî temsilcilerinin isteğine bağlıdır. Kimse, Devletin sosyal, iktisâdî, siyasî veya hukûkî temel düzenini, kısmen de olsa, din kurallarına dayandırma veya siyasî veya şahsî çıkar veya nüfuz sağlama amacıyla, her ne suretle olursa olsun, dinî veya din duygularını yahut dince kutsal sayılan şeyleri istismar edemez ve kötüye kullanamaz. Bu yasak dışına çıkan veya başkasını bu yolda kışkırtanlar kanuna göre cezalandırılır; Dernekler, yetkili mahkemece ve siyasi partiler, Anayasa Mahkemesince temelli kapatılır (Türkiye Cumhuriyeti Anayasası, 1961: Madde 19).

Anayasanın 12, 22, 26, 57, 77, 121 ve 153. Maddeleri de Türkiye Cumhuriyeti'nin laik olduğunun önemini pekiştirerek vurgulamaktadır.

1961 Anayasası'nın 12. Maddesi din, dil ayrımı olmadan herkesin eşit olduğu vurgulanmıştır. “Herkes, dil, ırk, cinsiyet, siyasî düşünce, felsefî inanç, din ve mezhep ayrımı gözetilmeksizin, kanun önünde eşittir. Hiçbir kişiye, aileye, zümreye veya sınıfa imtiyaz tanınmaz” (Türkiye Cumhuriyeti Anayasası, 1961: Madde 12).

Madde 22'de basın ve yayınların mahkeme kararıyla kapatılmasa neden olacak hüküm belirtilmiştir. Söz konusu bu maddede 57. Maddenin açıkladığı bazı hükümlerin arasında laik cumhuriyet niteliğinin önemi de vurgulanmaktadır. “Türkiye’de yayımlanan gazete ve dergiler, ancak 57 nci maddede belirtilen fiillerden mahkûm olma halinde mahkeme kararıyla kapatılabilir” (Türkiye Cumhuriyeti Anayasası, 1961: Madde 22). Bu

madde, 20 Eylül 1971 tarihli ve 1488 sayılı Kanunla değişiklik yapılmış ve şöyle düzenlenmiştir (Ertan, 2007: 414): “‘Türkiye’de yayımlanan gazete ve dergiler (...) laik ve sosyal Cumhuriyet ilkelerine (...) aykırı yayımlardan mahkûm olma halinde mahkeme kararıyla kapatılabilir” (Türkiye Cumhuriyeti Anayasasının bazı maddelerinin değiştirilmesi ve geçici maddeler eklenmesi hakkında Anayasa değişikliği, 1971: Madde 22).

1961 Anayasası’nın ikinci kısmında “Temel Hak ve Özgürlükler” düzenlenmiştir. Bu kısmın birinci bölümünde bu haklarla ilgili genel hükümler yer almıştır. İkinci bölümünde ise “Kişinin Hakları ve Ödevleri”, üçüncü bölümünde “Sosyal ve İktisadi Haklar ve ödevler”, dördüncü bölümünde ise “Siyasi Haklar ve Ödevler” işlenmiştir. Sosyal Hak ve Ödevler sistematik olarak ilk defa 1961 Anayasası’nda görülmektedir. Ayrıca 1961 Anayasası, 1924 Anayasası’ndan farklı olarak çift meclis sistemiyle kabul edilmiştir. TBMM; Millet Meclisi ve Cumhuriyet Senatosu isimli iki ayrı meclisten meydana gelmiştir (Gözler, 2012: 47-48).

Basın dışı haberleşme haklarının belirtildiği 26. Maddede 1971 tarihinde yapılan değişiklikle: “‘(...) laik ve sosyal Cumhuriyetin, milli güvenliğin ve genel ahlakın korunması halleri dışında kalan bir sebebe dayanarak (...) engelleyici kayıtlar koyamaz” (Türkiye Cumhuriyeti Anayasasının bazı maddelerinin değiştirilmesi ve geçici maddeler eklenmesi hakkında Anayasa değişikliği, 1971: Madde 26).

Partilerin uyması gerektiği esaslar, madde 57’de belirtilmiştir. “‘Siyasî partilerin tüzükleri, programları ve faaliyetleri, insan hak ve hürriyetlerine dayanan demokratik ve lâik Cumhuriyet ilkelerine ve Devletin ülkesi ve milletiyle bölünmezliği temel hükmüne uygun olmak zorundadır. Bunlara uymayan partiler temelli kapatılır” (Türkiye Cumhuriyeti Anayasası, 1961: Madde 57).

TBMM üyeleri and içme metni 77. Maddede belirtilmiştir.

Türkiye Büyük Millet Meclisi üyeleri, görevlerine başlarken şöyle and içerler: ‘Devletin bağımsızlığını, vatanın ve milletin bütünlüğünü koruyacağıma; Milletın kayıtsız şartsız egemenliğine, demokratik ve lâik Cumhuriyet ilkelerine bağılı kalacağıma ve halkın mutluluğı için çalışacağıma namusum üzerine söz veririm (Türkiye Cumhuriyeti Anayasası, 1961: Madde 77).

Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi’ne göre demokratik bir toplumda gereklilik şartı olduğunda parti kapatmaya başvurulabilir. Bu gereklilik parti kapatma tedbirinde

kaçınılmaz bir toplumsal ihtiyaçla var olur (Gözler, 2012: 124).

Radyo ve televizyon idaresi ve haber ajanslarının görev ve yetkileri laik kelimesini de içerecek şekilde 121. Madde, 1971 tarihinde değiştirilmiştir. “lâik ve sosyal Cumhuriyetin, millî güvenliğin ve genel ahlâkın gereklerine uyulması, haberlerin doğruluğunun sağlanması esasları ile organların seçimi, yetki, görev ve sorumlulukları kanunla düzenlenir” (Türkiye Cumhuriyeti Anayasasının bazı maddelerinin değiştirilmesi ve geçici maddeler eklenmesi hakkında Anayasa değişikliği, 1971: Madde 121).

1961 Anayasası’nın 153. Maddesi devrim kanunlarının ve laikliğin anayasaya aykırılığının olmadığı vurgulanmıştır.

Bu Anayasanın hiçbir hükmü, Türk toplumunun çağdaş uygarlık seviyesine erişmesi ve Türkiye Cumhuriyetinin lâiklik niteliğini koruma amacını güden aşağıda gösterilen Devrim kanunlarının, bu Anayasanın halkoyu ile kabul edildiği tarihte yürürlükte bulunan hükümlerinin Anayasaya aykırı olduğu şeklinde anlaşılamaz ve yorumlanamaz. (Türkiye Cumhuriyeti Anayasası, 1961: Madde 153):

- 3 Mart 1340 tarihli ve 430 sayılı Tevhidi Tedrisat Kanunu;
- 25 Teşrinisâni 1341 tarihli ve 671 sayılı Şapka İktisası hakkında Kanun;
- 30 Teşrinisâni 1341 tarihli ve 677 sayılı Tekke ve Zaviyelerle Türbelerin Seddine ve Türbedarlıklar ile Bir Takım Unvanların Men ve İlgasına dair Kanun;
- 17 Şubat 1926 tarihli ve 743 sayılı Türk Kanunu Medenîsiyle kabul edilen, evlenme akdinin evlendirme memuru tarafından yapılacağına dair medenî nikah esası ile aynı Kanunun 110 uncu maddesi hükmü;
- 20 Mayıs 1928 tarihli ve 1288 sayılı Beynelmilel Erkamın Kabûlü hakkında Kanun;
- 1 Teşrinisâni 1928 tarihli ve 1353 sayılı Türk Harflerinin Kabûl ve Tatbiki hakkında Kanun;
- 26 Teşrinisâni 1934 tarihli ve 2590 sayılı Efendi, Bey, Paşa gibi lâkap ve Unvanların Kaldırıldığına dair Kanun;
- 3 Kânunuevvel 1934 tarihli ve 2596 sayılı Bazı Kisvelerin Giyilemeyeceğine dair Kanun.

Ayrıca 154. Maddede, Diyanet İşleri Başkanlığının görev alanı, çıkarılacak özel

kanunla belirlenmesiyle birlikte genel idarenin himayesine sokulmuştur. “Genel idare içinde yer alan Diyanet İşleri Başkanlığı, özel kanununda gösterilen görevleri yerine getirir” (Türkiye Cumhuriyeti Anayasası, 1961: Madde 154).

Bu anayasa ile laiklik; devlet ve toplum bakımından güvenceye sokulmak istenmiştir. Ayrıca laiklik ilkesini sosyal hayatın bir parçası yapma çabası görülmektedir (Ertan, 2007: 417-418).

1961 Anayasası’nın hukuki düzenlemeleri, 1960-1980 yılları arasında istikrar ve huzuru sağlayamamıştır. Hatta bu dönem arası cuntasal hareketlerin hortladığı dönem olmuştur. Bunun nedeni ise 1960 darbesinin ve anayasanın hiyerarşi dışında kalmış olmasıdır. Askeri kanat, hiyerarşi ile gerçekleştirdikleri; 12 Mart 1971 müdahalesi ve 1980 askeri darbesi ile istediklerine ulaşmışlardır. Bu süreç laik demokratik Cumhuriyet’in ruhuna aykırı olarak gerçekleşmiştir (Günel, 2011: 115).

2.3.1.4. 1982 Anayasası

1973 petrol krizi ülkemizde de istikrarsızlığa yol açmış 1973-1980 yılları arasında yedi hükümet değişmiştir. Sol-sağ olarak gruplaşan öğrenciler üniversitelerde gösteriler yapmış, şiddet ortamı baş göstermiştir. Bu ordunun bir kez daha yönetime el koyması manasına geliyordu. Emir-komuta zinciri şeklinde gerçekleşen darbe, 12 Eylül 1980’de gerçekleşmiştir (Alver, 2012: 7-8). 1981 yılı içinde yeni anayasa çalışması için atama yolu ile 160 kişilik Danışma Meclisi kurulmuştur. Danışma Meclisi Anayasa Taslağını hazırlamış ve taslağın son şeklini, askeri yönetimin başında durduğu Milli Güvenlik Konseyi vermiştir (Günel, 2011: 123-124).

1961 ve 1982 Anayasaları askeri müdahaleler sonucu ortaya çıkmıştır. Her iki Anayasa askeri kanadın liderliğinde kurulan Milli Birlik Komitesi ve Milli Birlik Konseyi; diğer kanadı ise sivillerden meydana gelen Temsilciler Meclisi ve Danışma Meclisi’yle oluşan Kurucu Meclisler tarafından oluşturulmuştur. 1961 Anayasası’nda halk oylamasıyla siyasal partiler kamuoyu oluşturabilmiştir. Ancak 1982 Anayasası daha kazüistik bir yöntemle hazırlanmıştır (Özbudun, 2005: 52-55).

1980 yılında toplumdaki çalkantılar askeri darbenin emir-komuta zincirine bağlı olarak gerçekleşmesini sağlayan nedenlerden birisidir. 1982 Anayasası, 1961’den farklı olarak halk oylamasına sunulmadan önce Milli Güvenlik Komitesi’nin son şeklini verdiği ve Kurucu Meclisin sadece danışmanlığıyla halk oylamasına sunulmuştur (Teziç, 2009:

149).

Demokrasiye geçiş olarak kabul edilen 1961 Anayasası sonrası 1982’ye kadar neredeyse 10 yılda bir darbe olmuştur. Darbeler sonrası sivil-asker ilişkisi çerçevesinde yapılan yasalarla askerin idarede vesayeti oluşturulmaya çalışılmıştır (Akıncı, 2013: 40).

Laik devlet sistemlerinde bulunması gereken din, vicdan ve ibadet özgürlüğüdür. Bu hak laikliğin doğasında en tabii haktır (Fığlalı, 2016: 138-139). 1982 Anayasasında din ve din özgürlüğü ile ilgili maddeler belirtilecektir.

1982 Anayasası’nın başlangıç kısmında 3 Ekim 2001’de yapılan son değişiklikle; ‘‘Hiçbir faaliyetin (...) lâiklik ilkesinin gereğı olarak kutsal din duygularının, Devlet işlerine ve politikaya kesinlikle karıştırılamayacağı’’ (Türkiye Cumhuriyeti Anayasasının Bazı Maddelerinin Değıştirilmesi Hakkında Kanun, 2001: Başlangıç Kısmı) şeklinde laik sistemin vurgusu yapılmıştır.

1937 yılı itibariyle devletin dini olmaması, 1982 Anayasasına da yansıtılarak devam etmiştir. Nitekim 1982 Anayasasının 2. Maddesi laikliğe vurgu yapılmış ve devletin dini ile ilgili herhangi bir hüküm konulmamıştır (Gözler 2000: 145). Ancak laik hukuk sisteminde bazı kanunlar dine dayandırılabilir. Nitekim 17 Mart 1981 tarihli 2429 sayılı kanunla Ramazan Bayramı ve Kurban Bayramı’nda resmi daire ve kuruluşlar tatil edilir hükmü bulunmaktadır (Gözler 2000: 149).

Din, dil ırk vb. ayrımlarının yapılmaması hükmü 10. Maddede belirtilmektedir. ‘‘Herkes, dil, ırk, renk, cinsiyet, siyasi düşünce, felsefi inanç, din, mezhep ve benzeri sebeplerle ayırım gözetilmeksizin kanun önünde eşittir’’ (Türkiye Cumhuriyeti Anayasası, 1982: Madde 10).

Madde 15’te olağanüstü hallerde bile bireylerin dinini açıklamaya zorlanması ve bu yüzden ceza alması engellenmiştir. ‘‘(...) kimse din, vicdan, düşünce ve kanaatlerini açıklamaya zorlanamaz (...) suçluluğı mahkeme kararı ile saptanıncaya kadar kimse suçlu sayılamaz’’ (Türkiye Cumhuriyeti Anayasasının Bazı Maddelerinin Değıştirilmesi Hakkında Kanun, 2004: Madde 15).

Din ve vicdan özgürlüğü ise 24. Maddede yer almıştır. Söz konusu madde şu şekildedir (Türkiye Cumhuriyeti Anayasası, 1982: Madde 24):

Herkes, vicdan, dinî inanç ve kanaat hürriyetine sahiptir.

14 üncü madde hükümlerine aykırı olmamak şartıyla ibadet, dinî âyin ve

törenler serbesttir.

Kimse, ibadete, dinî âyin ve törenlere katılmaya, dinî inanç ve kanaatlerini açıklamaya zorlanamaz; dinî inanç ve kanaatlerinden dolayı kınanamaz ve suçlanamaz.

Din ve ahlâk eğitim ve öğretimi Devletin gözetim ve denetimi altında yapılır. Din kültürü ve ahlâk öğretimi ilk ve orta-öğretim kurumlarında okutulan zorunlu dersler arasında yer alır. Bunun dışındaki din eğitim ve öğretimi ancak, kişilerin kendi isteğine, küçüklerin de kanunî temsilcisinin talebine bağlıdır.

Kimse, Devletin sosyal, ekonomik, siyasî veya hukukî temel düzenini kısmen de olsa, din kurallarına dayandırma veya siyasî veya kişisel çıkar yahut nüfuz sağlama amacıyla her ne suretle olursa olsun, dini veya din duygularını yahut dince kutsal sayılan şeyleri istismar edemez ve kötüye kullanamaz.”

Temel hak ve özgürlüklerin sınırlaması laikliğe aykırı olmaması gerektiği 13. Maddede hükme bağlanmıştır. “Temel hak ve hürriyetler (...) ancak kanunla sınırlanabilir. Bu sınırlamalar (...) laik Cumhuriyetin gereklerine ve ölçülülük ilkesine aykırı olamaz” (Türkiye Cumhuriyeti Anayasasının Bazı Maddelerinin Değiştirilmesi Hakkında Kanun, 2001: Madde 13). Temel hak ve özgürlüklerin kötüye kullanılmaması gerektiği ise 14. Maddede görmek mümkündür. “Anayasada yer alan hak ve hürriyetlerden hiçbirisi (...) laik Cumhuriyeti ortadan kaldırmayı amaçlayan faaliyetler biçiminde kullanılamaz” (Türkiye Cumhuriyeti Anayasasının Bazı Maddelerinin Değiştirilmesi Hakkında Kanun, 2001: Madde 14).

Siyasi partilerin laiklik ilkesine aykırı hareket etmemeleri gerektiği 68. Maddede belirtilmiştir. “Siyasi partilerin tüzük ve programları ile eylemleri (...) demokratik ve laik Cumhuriyet ilkelerine aykırı olamaz”(Türkiye Cumhuriyeti Anayasasının Bazı Maddelerinin Değiştirilmesi Hakkında Kanun, 1995: Madde 68).

Türkiye Büyük Millet Meclisi üyeleri 81. Maddede yemin metinlerinde yine laikliğe bağlı kalacaklarına yemin ederler. “(...) laik Cumhuriyete ve Atatürk ilke ve inkılaplarına bağlı kalacağım;...andiçerim” (Türkiye Cumhuriyeti Anayasası, 1982: Madde 81). Cumhurbaşkanı yemin metninde yine laikliğe bağlı kalacağına yemin eder. “Cumhurbaşkanı sıfatıyla (...) Atatürk ilke ve inkılâplarına ve lâik Cumhuriyet ilkesine bağlı kalacağım... andiçerim” (Türkiye Cumhuriyeti Anayasası, 1982: Madde 103).

Diyanet İşleri Başkanlığı makamı laik sistem içinde genel idareye bağlı olacak şekilde görevini yürütmesi ise 136. Maddede gösterilmiştir. “Genel idare içinde yer alan Diyanet İşleri Başkanlığı, lâiklik ilkesi doğrultusunda (...) özel kanununda gösterilen

görevleri yerine getirir’’ (Türkiye Cumhuriyeti Anayasası, 1982: Madde 136).

İnkılâp kanunlarının 1961 Anayasası’nın 153. maddesinde olduğu gibi ufak kelime değişiklikleriyle, 1982 Anayasası’nın 174. Maddesinde hüküm altına alınmıştır.

Anayasanın hiçbir hükmü, Türk toplumunu çağdaş uygarlık seviyesinin üstüne çıkarma ve Türkiye Cumhuriyetinin lâiklik niteliğini koruma amacını güden, aşağıda gösterilen inkılâp kanunlarının, Anayasanın halkoyu ile kabul edildiği tarihte yürürlükte bulunan hükümlerinin, Anayasaya aykırı olduğu şeklinde anlaşılamaz ve yorumlanamaz (Türkiye Cumhuriyeti Anayasası, 1982: Madde 174):

- 3 Mart 1340 tarihli ve 430 sayılı Tevhidi Tedrisat Kanunu;
- 25 Teşrinisâni 1341 tarihli ve 671 sayılı Şapka İktisâsı Hakkında Kanun;
- 30 Teşrinisâni 1341 tarihli ve 677 sayılı Tekke ve Zaviyelerle Türbelerin Seddine ve Türbedarlıklar ile Bir Takım Unvanların Men ve İlgasına Dair Kanun;
- 17 Şubat 1926 tarihli ve 743 sayılı Türk Kanunu Medenisiyle kabul edilen, evlenme akdinin evlendirme memuru önünde yapılacağına dair medenî nikâh esası ile aynı kanunun 110 uncu maddesi hükmü;
- 20 Mayıs 1928 tarihli ve 1288 sayılı Beynelmilel Erkamın Kabulü Hakkında Kanun;
- 1 Teşrinisâni 1928 tarihli ve 1353 sayılı Türk Harflerinin Kabul ve Tatbiki Hakkında Kanun;
- 26 Teşrinisâni 1934 tarihli ve 2590 sayılı Efendi, Bey, Paşa Gibi Lâkap ve Unvanların Kaldırıldığına Dair Kanun;
- 3 Kânunuevvel 1934 tarihli ve 2596 sayılı Bazı Kisvelerin Giyilemeyeceğine Dair Kanun.

1982 Anayasası, din ve laiklik ile ilgili hükümleri ele alındığında, bu hükümler devletin özelliklerini, kurumların temel yapısını ve uygulamaların ölçüsünü belirleme şeklinde anlaşılmaktadır (Ertan, 2007: 422).

2.4. Laikliğe Aykırı Tutumları Nedeniyle Kapatılan Siyasal Partiler

1961 tarihinden önce siyasal partiler, dernekler gibi örgütlenmiştir. Kapatılma nedenleri idari bir karar veya basit bir yargı kararı ile oluyordu. Siyasal partilerin

kurulması ve örgütlenmesiyle ilgili genel esaslar 1961 Anayasasıyla, ilk defa anayasal güvence altına alınmıştır (Bozdağ, 2004: 81). 1961 Anayasası parti kurma hakkını ve partilerin siyasi hayattaki yerini, 56. maddesiyle düzenlemektedir. “Vatandaşlar, siyasî parti kurma ve usûlüne göre partilere girme ve çıkma hakkına sahiptir. Siyasî partiler, önceden izin almadan kurulur ve serbestçe faaliyette bulunurlar. Siyasî partiler, ister iktidarda ister muhalefette olsunlar, demokratik siyasî hayatın vazgeçilmez unsurlarıdır” (Türkiye Cumhuriyeti Anayasası, 1961: Madde 56).

Siyasi Partilerin uyması gereken esaslar ise 1961 Anayasası’nın 57. maddesinde hükme bağlanmıştır. “Siyasî partilerin tüzükleri, programları ve faaliyetleri, insan hak ve hürriyetlerine dayanan demokratik ve lâik Cumhuriyet ilkelerine (...) uygun olmak zorundadır. Bunlara uymayan partiler temelli kapatılır (...)” (Türkiye Cumhuriyeti Anayasası, 1961: Madde 57).

1961 Anayasası’nın din ve vicdan hürriyeti başlıklı 19. maddede aslında laiklik vurgusu dolaylı yapılmıştır. Dini siyasete alet etmek, engellenmek istenmiştir.

Kimse, Devletin sosyal, iktisadî, siyasî veya hukukî temel düzenini, kısmen de olsa, din kurallarına dayandırma veya siyasî veya şahsî çıkar veya nüfuz sağlama amacıyla, her ne suretle olursa olsun, dinî veya din duygularını yahut dince kutsal sayılan şeyleri istismar edemez ve kötüye kullanamaz. Bu yasak dışına çıkan veya başkasını bu yolda kışkırtan gerçek ve tüzel kişiler hakkında, kanunun gösterdiği hükümler uygulanır ve siyasî partiler Anayasa Mahkemesince temelli kapatılır (Türkiye Cumhuriyeti Anayasasının Bazı Maddelerinin Değiştirilmesi Ve Geçici Maddeler Eklenmesi Hakkında Anayasa Değişikliği, 1971: Madde 19).

1982 Anayasası’nda ise siyasi partilerin kurulması, partilere giriş ve partilerden ayrılma 68. maddede belirtilmiştir. Söz konusu madde şu şekildedir.

(...) Siyasî partiler, demokratik siyasî hayatın vazgeçilmez unsurlarıdır.

Siyasî partiler önceden izin almadan kurulurlar ve Anayasa ve kanun hükümleri içerisinde faaliyetlerini sürdürürler.

Siyasî partilerin tüzük ve programları ile eylemleri, Devletin bağımsızlığına, ülkesi ve milletiyle bölünmez bütünlüğüne, insan haklarına, eşitlik ve hukuk devleti ilkelerine, millet egemenliğine, demokratik ve lâik Cumhuriyet ilkelerine aykırı olamaz; sınıf veya zümre diktatörlüğünü veya herhangi bir tür diktatörlüğü savunmayı ve yerleştirmeyi amaçlayamaz; suç işlenmesini teşvik edemez (...) (7.11.1982 Tarihli ve 2709 Sayılı Türkiye Cumhuriyeti Anayasasının Başlangıç Metni ve Bazı Maddelerinin Değiştirilmesine Dair Kanun, 1995: Madde 68).

Görüldüğü üzere bu maddede laiklik vurgusu yapılmıştır. Ancak Türkiye’de laiklik

tam bir anlam kazanamamıştır. Laikliğe aykırılığı nedeniyle kapatılan siyasal partiler; Milli Nizam Partisi, Huzur Partisi, Refah Partisi ve Fazilet Partisi'dir. Bu partilerin kapatılması konusunda tartışmalar, laikliğin anlamlandırması konusunda herhangi bir netlik ve anlaşma sağlanamamıştır (Bozdağ, 2004: 129-131).

2.4.1. Milli Nizam Partisi

Türk siyasi hayatı sağ ve sol olarak incelendiğinde; İttihad ve Terakki Cemiyeti ile Jön Türkler hareketinin ileri gelenlerinden olan Ahmed Rıza'nın İttihad Terakkisi, diğeri ise Prens Sebahattin'nin adem-i merkeziyetçi görüşlü liberal Osmanlı Ahrar Fırkası'dır. Cumhuriyet'in ilk yıllarında batı eksenli politikalar ile dönemin toplum mühendisliğine soyunan Kemalist ideoloji ile bu ideolojiye karşı duran sistemin dışladığı kesim genel hatlarıyla birbirinden ayrılmıştır. Sistemin dışladığı muhafazakâr İslami kanadı destekleyen Milli Nizam Partisi, bu kesimin sesini duyurmaya çalışmıştır (Dursunoğlu, 2016: 53-54).

Cumhuriyet tarihinin ilk partisi ve aynı zamanda kurucu partisi CHP ile birlikte toplumun manevi değerlerini öne çıkaran partiler de kurulmuştur. Muhafazakâr yapıda bulunan; Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası, Demokrat Parti ve Adalet Partisi politikalarını İslami söylem üzerine kurmamıştır (Âşık, 2017: 309). 26 Ocak 1970 tarihinde Siyasal İslam görüşlü, dini değerlerin partinin merkezine alındığı, Milli Görüş'e sahip Milli Nizam Partisi (MNP) kurulmuştur. MNP ile din, ilk kez ayrı bir siyasi hareket alanı bulmuştur. Ayrıca MNP, Milli Görüş Hareketi'nin ilk partisi olmuştur (Eser, 2013: 214-215).

MNP kuruluşundan çok kısa bir süre sonra laikliğe karşı bir parti olarak görülmüş ve Anayasa Mahkemesi tarafından kapatılmıştır (Eser, 2013: 218).

Cumhuriyet Başsavcılığı, 04.03.1971 tarihli iddianamesinde MNP yöneticilerinin konuşmaları ile MNP tarafından yayınlanan “Mecliste Ortak Pazar, Doğu'da Batı'da ve İslam'da Kadın, Basında Prof. Dr. Necmettin Erbakan, İslam ve İlim” yayınları başsavcılık tarafından, laik devlet niteliğine Cumhuriyetin niteliklerine, düşünce inanç hak ve özgürlüklerine ve Atatürk devrimlerine aykırı olduğunu delil olarak göstererek kapatılmasını talep etmiştir (Bozdağ, 2004: 131).

Davanın konusu, 648 Sayılı Siyasi Partiler Kanunu dördüncü kısmının 92. 94. 97. ve 101. maddelerine aykırı harekette bulunması nedeniyle aynı kanunun 111. maddesinin 2 sayılı bendi gereğince kapatılmasına karar verilmesi istenmiştir (Anayasa Mahkemesi,

1991: 3).

Aşağıda iddianamede delil olarak bulunan bazı konuşmalar verilmiştir:

Necmettin Erbakan'ın, 31/5/1970 günü Karabük İlçesinde, Site Sinemasında “Esselamünaleyküm” diye başladığı konuşmasını 150 yıl önce Selanik'te kurulmuş Hareket Ordusundaki subaylar kandırılmış ve Sultan Abdülhamit Han tahttan indirilmiştir. M.N.P. Millet'in iman davasını kendisine şiar edinmiştir. Türkiye'de bugün üç yol vardır. Birinci yol, solculuk, sonu Komünizm yolu, Bu yolda C.H. P.; İkinci yol kozmopolit masonluk yolu. Bu yolda A. P. levhası var. Üçüncü yol M. N. P. yolu - bu yol sağı temsil eder. Hak yolu iman yolu. Önümüzdeki seçim sonunda, yani 1973 yılında sizleri Ayasofya Camiinde namaz kılmaya davet ediyorum. demek suretiyle bitirmiştir (Anayasa Mahkemesi, 1991: 5).

Necmettin Erbakan, 13/11/1970 günü Kocaeli'de “Ortak Pazar” konulu konferansında “Memleketteki ahlaksızlıkların Milli Nizam Partisinin iktidara gelmesiyle kalkacağı ve eskisi gibi şerefli, ahlaklı, Müslüman bir Türk Devletinin teşekkül edeceğini” söylemiştir (Anayasa Mahkemesi, 1991: 7).

Necmettin Erbakan, 17/11/1970 günü İzmir'de yaptığı iftar sohbetinde: “Milli Nizamın bir parti olmadığını, hak yolu olduğunu, kanun zoru ile parti adını aldığını” (Anayasa Mahkemesi, 1991: 9).

MNP savunmada partiyi suçlayanların partizan medya tarafından kışkırtıldığını, davacı olan Cumhuriyet Başsavcısının seçimle gelmesi gerektiği halde atama yoluyla görevde olduğundan dolayı böyle bir dava açma hakkının ve yetkisinin olmadığını vurgulamıştır (Aşık, 2017: 312).

Nitekim Anayasa Mahkemesi, Milli Nizam Partisi'nin devletin siyasal alanında ve hukuki düzende, hedeflerini dine dayandırma ve dini istismar ettiği gerekçesiyle, laiklik ilkesini ihlalden kapatılmasına 20 Mayıs 1971 tarihinde oybirliğiyle karar vermiştir (Bozdağ, 2004: 133).

2.4.2. Huzur Partisi

Huzur Partisi (HZP), siyasal eğilimi merkez sağ olan bir diğer partidir. 22 Temmuz 1983 tarihinde kurulmuştur. Laikliğe aykırı faaliyetlerden dolayı Anayasa Mahkemesi tarafından 25 Ekim 1983 tarihinde kapatılmıştır (Kaynar, 2007: 207).

Cumhuriyet Başsavcılığı 28 Temmuz 1983 tarihinde Huzur Partisi parti programının, 2820 Sayılı Siyasi Partiler Kanununun dördüncü kısmında bulunan 78, 84, 86,87 ve 90. maddelerine aykırı olduğu gerekçesiyle, aynı kanunun 101. maddesinin a bendi gereğince partinin kapatılması talep edilmiştir (Anayasa Mahkemesi Kararlar

Dergisi, 1985: 345). HZP programındaki Anayasal güvence ile dini ve ahlaki değerlerin önemli olduğu yeni bir tedrisat sisteminin gerekli olduğunu belirtmiştir (Bozdağ, 2004: 134). Huzur Partisi programında eski Türk dillerini kaynak göstererek dokuz heceli olan Türk alfabesine dokuzuncu sesli harfi yerleştirmek istemiştir. Eski Türk alfabelerinin neden otuz beş harfli olduğunu yeni baştan ve Atatürkçü bir ruh ve anlayışla araştıraraklarını ifade etmişlerdir. Mahkeme, bu ifadelerin inkılap kanunlarının korunmasını öngören Anayasanın 174. maddesi ve Siyasal Partiler Kanunu'nun 84. maddelerine aykırı olduğuna karar vermiştir (Anayasa Mahkemesi, 1985: 365).

Aşağıda, iddianameden bazı deliller verilmiştir.

Laiklik ilkesine aykırı davranış: Türkiye Huzur Partisi'nin programının 12. maddesinde Eğitim ve Öğretim Kurumları ile Üniversitelerimizin bazı sosyalist ülkelerdeki gibi lâik olması fikrine inanmıyor ve bunu benimsemiyoruz. Üniversiteler millî karakterin aynası olmalıdırlar. Bu manada din eğitim ve öğretiminin Üniversitelere de batıdaki örneklere uygun olarak tatbikine taraftarız (Anayasa Mahkemesi, 1985: 346).

Türkiye Huzur Partisi'nin programının 21. maddesinde de, dini değerlere önem veren bir tedrisat sistemi getirilecektir (Anayasa Mahkemesi, 1985: 346). Bu madde ile laiklik ilkesinin benimsenmediği iddia edilmiştir.

Huzur Partisi laikliğe aykırı tutumundan dolayı kapatılmış olsa bile taraflar dinlenmediğinden dolayı partinin amacı anlaşılamamıştır. Anayasa Mahkemesi iki cümle ile partinin amacını açıklamıştır. Laiklik yeni bir din ve yaşama biçimi şeklinde lanse edilmiştir (Bozdağ, 2004: 137).

2.4.3. Refah Partisi

Refah Partisi (RP) siyasal eğilimi Siyasal İslamcı olan bir partidir. 19 Temmuz 1983 tarihinde kurulmuştur. Laikliğe aykırı faaliyetlerden dolayı Anayasa Mahkemesi tarafından 16 Ocak 1998 tarihinde kapatılmıştır (Kaynar, 2007: 204).

Yargıtay Cumhuriyet Başsavcılığı, 21 Mayıs 1997 tarihinde Refah Partisi'nin laikliğe karşı faaliyetleri nedeniyle kapatılması konusunda dava açmıştır. Dava ile ilgili delillerin çoğu Genel Başkan Necmettin Erbakan'ın toplantılarda ve konuşmalarda sarf ettiği sözlerden oluşmaktadır (Mert, 2008: 43). Olayın dayandığı tez, Refah Partisi'nin laiklik karşıtlarının toplandığı parti örgütü olmasıdır. Başsavcının gazete sahiplerine iddianamenin gazetelerde ayrı bir önem verilmesini istemesinden, bu olayın hukuki değil siyasi bir mesele olduğu anlaşılmaktadır. Bu olayla Türkiye'de hukukun, savaş aracı gibi

kullanıldığı görülmektedir (Günel, 2011: 196).

Cumhuriyet Başsavcılığı delilleri açıklamadan önce Atatürk ilke ve inkılaplarından ve laikliğin anayasal düzeni ile kapsadığı maddelerden bahsetmiştir (Anayasa Mahkemesi, 1999: 765-767).

RP'nin kapatılmasına dair gösterilen bazı deliller şunlardır:

Dersliklerde ve ilgili yerlerde dinsel inançları simgeleyen belirtilenden uzak kalınması zorunluluğu nedeniyle yükseköğretim kurumlarında dinsel gereğe bağlanan başörtüleri laik bilim ortamıyla bağdaştırılamaz (Anayasa Mahkemesi, 1999: 768).

Okullarda öğrencilerin dinsel kuralların emrettiği biçimde takılan başörtüsü ile bulunmalarının lâiklik ilkesine aykırı olduğu kesinleşmiş yüksek mahkeme kararıyla belgelenmesine rağmen, Genel Başkan Necmettin Erbakan dahil, Refah Partisi'nin tüm yöneticileri, kendilerine oy getirdiği inancıyla hemen her konuşmalarında okullarda ve hatta Devlet dairelerinde başörtüsü ile öğrenim görme ve çalışmanın Anayasal bir hak olduğunu ısrarla iddia ederek halkı kışkırtmışlar, eylemler düzenlemişler, hatta genel başkan Erbakan "iktidar olduklarında rektörlerin başörtüsüne selam duracağını" bir seçim konuşmasında ileri sürebilmiştir (Anayasa Mahkemesi, 1999: 769).

Refah Partisi Genel Başkanı ve Başbakan Necmettin Erbakan, lâikliğe aykırı söz ve davranışlarıyla tanınan bazı tarikat liderlerine, Devrim Yasalarına aykırı kıyafetleriyle geldikleri Başbakanlık konutunda yemek vererek, bu çeşit kişilerin Devlet katında itibar gördüklerini ve eylemlerinin hoş karşılandığını kanıtlamaya çalışmıştır (Anayasa Mahkemesi, 1999: 770-771).

Refah Partisi Genel Başkanı Necmettin Erbakan, Kanal 7'ye para toplamak için yaptığı konuşmada: (...) Televizyonu olmadan bir davanın yürümesi mümkün değildir. Bir topluluğun toplum olması mümkün değildir. Kaldı ki bugün yapılmış olan cihat da, yani Hak'kınhakim olması için yapılan mücadelede, televizyonu isterseniz topçu kuvveti olarak tarif edin, isterseniz hava kuvveti olarak tarif edin, onun gidip bir tepeyi bombalamasından önce, piyadenin o tepeyi işgal etmesi, zapdetmesi mümkün değildir (Anayasa Mahkemesi, 1999: 992).

16 Ocak 1998 tarihli Refah Partisi'nin kapatılması süreci, laiklik politikalarının en sert hamlelerinden biri olan 28 Şubat süreci veya post-modern darbe olarak bilinen olayın dolaylı sonuçlarından birisidir (Gökmen, 2002: 348-350).

1986 tarihli 3270 Sayılı Kanunla değiştirilen SPK'nun 103. maddesi ve bu madde gereğince partinin kapatılması için ilgili parti üyelerinin veya yöneticilerinin parti yasaklarının eylemlerinden hüküm giymiş olması gerektiği vurgulanmıştır. Cumhuriyet Başsavcısı ilgili kişileri partiden çıkarılmasını istedikten sonra otuz gün içinde bu istek

yerine getirilmeliydi. Kapatma davası açıldığında eğer parti bu isteği yerine getirmişse dava düşerdi. Anayasa Mahkemesi Refah Partisi davasında önce bu maddenin iptalini gerçekleştirmiştir. Daha sonra Refah Partisi'nin kapatılmasına karar vermiştir (Özbudun, 2007: 262).

Avrupa İnsan Hakları Mahkemesine taşınan davada AİHM Üçüncü Dairesi, 31 Temmuz 2001 günü Refah Partisi'nin davasını karar bağlamıştır. AİHM, Anayasa Mahkemesi'nin laiklikle ilgili delilleri, Türk toplumunun teokratik düzenden, laik Türkiye Cumhuriyeti'ne geçtiğini vurgulayarak haklı bulmuştur. Ayrıca mahkeme Refah Partisi yöneticilerinin hükümet programlarında, şiddet veya güç kullanımını rastlanmadığını ancak bazı üyelerin bu dili kullandığını ve partinin onları engellemediğini de vurgulamıştır (Turhan, 2002: 142-144).

2.4.4. Fazilet Partisi

Fazilet Partisi (FP) 18 Aralık 1997 tarihinde kurulmuştur. Laikliğe aykırı faaliyetlerden dolayı Anayasa Mahkemesi tarafından 22 Haziran 2001 tarihinde kapatılmıştır (Kaynar, 2007: 317).

Cumhuriyet Başsavcılığı 7 Mayıs 1999 tarihli iddianamede: FP Genel Başkanının üniversitelerde ve resmi dairelerde türban ve başörtüsünün savunuculuğunu yapma ve teşvik etmeyi laikliğe aykırılık olarak değerlendirmiştir. Ayrıca FP'den milletvekili seçilen Merve Kavakçı'nın Meclis Genel Kuruluna girişini ve bazı diğer sebeplerden dolayı laiklik ilkesine aykırı olduğu gerekçesiyle kapatılmasını talep etmiştir (Bozdağ, 2004: 141-142).

İddianamede gösterilen bazı deliller şunlardır:

18 Nisan 1999 tarihinde yapılan milletvekili seçimlerinden önce, annesi türbanını çıkartmadığı için bir kamu kuruluşundan uzaklaştırılmak zorunda bırakılmış, kendisi de türbanlı ve “hiçbir zaman ve hiçbir yerde türbanını çıkarmayacağını” her zaman söyleyen Merve Kavakçı adlı hanım, Fazilet Partisi yöneticileri tarafından seçilebilecek bir yerden önce milletvekili adayı gösterilmiş; başta Recai Kutan olmak üzere Fazilet Partisinin tüm yöneticileri Merve Kavakçı'nın, hem Mecliste türbanlı olarak yemin edebileceğinin, hem de Meclis çalışmalarına türbanlı olarak katılabileceğinin propagandasını yapmaya başlamışlardır (Anayasa Mahkemesi, 2002: 925).

T.B.M.M. İçtüzüğünde, “türbanla yemin edilemez” şeklinde yasaklayıcı bir hüküm bulunmaması. Fazilet Partisi yöneticileri ile Merve Kavakçı'nın eylemine meşruiyet kazandırmaz (Anayasa Mahkemesi, 2002: 928).

Parti Genel Başkanı Necmettin Erbakan'ın lâiklik ilkesine ilişkin Anayasa ve yasa kuralları ile Anayasa Mahkemesi kararlarını göz ardı ederek, resmi daire ve üniversitelerde türban ve başörtüsü kullanmayı teşvik eden konuşmaları laik düzen karşıtları için bir mesaj oluşturmuştur (Anayasa Mahkemesi, 2002: 924).

Fazilet Partisi aslında iki temel nedenden dolayı kapatılmıştır; Türban ve Merve Kavakçı Olayı. Mahkemenin kapatma olaylarına bakıldığında milletvekillerin konuşmaları veya eylemleri partisinin kapatma nedeni olarak sayıldığı için vekillerin ne denli hizmet edebilecekleri tartışılmaktadır (Turhan, 2002: 41).

Fazilet Partisi davası tıpkı Huzur Partisi davası gibi laiklik ideolojisinin savunuculuğuna yeni detaylar katmaktadır. Anayasa Mahkemesi, sadece başörtüsüne özgürlüğü savunmayı, parti kapatma sebebi olarak görmüştür. Refah Partisi davasında Mahkeme, başörtüsü konusunu Atatürk devrimlerine ve Cumhuriyet'in niteliklerine aykırılık olarak görmüştü. Ancak Fazilet Partisi davasında başörtüyü; inanç hürriyetinin ihlali ve kamu güvenliğinin tehlikeye atılması olarak nitelendirmiştir (Bozdağ, 2004: 143).

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

GÜNÜMÜZDE TÜRKİYE'DE SİYASAL PARTİLERİN LAİKLİK ANLAYIŞLARI

3.1. Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde Temsil Edilen Siyasal Partiler

24 Haziran 2018'de yapılan yeni Cumhurbaşkanlığı Sistemi ile Mecliste temsil edilen siyasal partiler: Adalet ve kalkınma Partisi (AKP), Cumhuriyet Halk Partisi (CHP), Milliyetçi Hareket Partisi (MHP), Halkların Demokrat Partisi (HDP) ve İYİ Parti (İP)'tir. Aşağıda TBMM'de temsil edilen ve grubu bulunan bu siyasal partilerin laiklik anlayışları incelenmiştir.

3.1.1. Adalet ve Kalkınma Partisi

Türkiye'de laiklik hususu özellikle Adalet ve Kalkınma Partisinin hükümeti devralması ile iki ayrı döneme ayrılabilir: Türkiye'de laiklik 2002 öncesi dönemde dahil olmak üzere Fransız modeline yakın laiklik şeklinde belirtilebilirken, Ak Parti ile başlayan Anglo-Amerikan modeline uygun bir laiklik modeli bazı yönlerden dolayı söz konusu olmuştur. Türkiye, aynı zamanda otoriter Türk milliyetçiliğini sona erdiren bir post-laik dönemin muhatabı olarak kabul edilmektedir (Ecer, 2007: 258). Cumhuriyet tarihi boyunca devlet ve din arasındaki geleneksel etkileşim biçimi pragmatik olarak değişmiştir (Bekaroğlu, 2015: 113).

Pragmatik laik sözleşme olan Westfalia, her egemen devletin kendine has özel koşullara göre kamusal alanda çoğunluk ve azınlık dinlerin sınırlarını çizdiği bir anlayışı yansıtır. Bu anlamda, devlet ve din arasındaki ilişkiyi organize edecek evrensel bir ruh hali yoktur. Bu Sözleşmeyle faydacı karakteri ortaya koyan laiklik, sürekli olarak devlet ve din arasındaki ilişkiyi ya da dinlerarası husus ile dinlere tanınan ayrıcalıklar ve haklar hususunda dengeyi sağlama üzerine kuruludur. Pragmatik seküler sözleşme de devlet ve din kesinlikle ayrı etki alanında olup, asıl iması: Toplumların ve devletlerin tamamen laik olmasıdır (Başgil, 2007: 59). Diğer bir deyişle, devlet ve dinin katı ayrımı, Batı demokrasilerinde bile son derece zordur. Her seküler deneyimde din toplumdan dışlanamaz. Din, ailenin özel alanlarında veya eğitim, sağlık veya sosyal hizmet alanlarında kurumsallaşmıştır. Kısaca egemen devletler, dinlerin kamu rolünün sınırlarını çizmek için bir yetkisi söz konusudur. Ama onlar bu sınırları belirtirken dini grupların taleplerini dikkate almak zorundadırlar.

Türk tipi laiklik bu açıdan çok muğlaktır. Öncelikle Türk tipi laiklik, ne Cumhuriyetçi laikliğe, ne de anayasal muhafazakar laikliğe uymaktadır. Özellikle eğitim, hükümet, bürokrasi ve askeri alanlarda, kamusal alanın bazı bölgelerinden dini sembolleri kaldırmak açısından iddialı bir deneyim olsa da, Türkiye, aynı zamanda diğer heterodoks kuruluşları, mezhepler ve İslam dışı dinler üzerinde Sünni İslam'ın Ortodoks sürümüne öncelik vermektedir. Çok partili politikalara geçişten sonra Kemalist devlet elitleri bu stratejinin başarısızlıklarına tanık olmuşlardır (Hafızoğulları, 2008: 62).

Laik seçkinler ve muhafazakâr/İslami kesimler arasındaki gerçek gerilim, oldukları yerde (bürokrasi, üniversiteler ve siyaset dışında) kalmadığı için, imtiyazlı statülere doğru itmeye başlamıştır. Necmettin Erbakan'ın önderliğindeki Milli görüşün siyasi partileri, üst hareket etme arayışının odağı haline geldiğinde, Laikçi elitler Batı ve laik görünümüne sahip olması gereken, ancak İslami bir görünüm sahibi olanlar tarafından ele geçirilmek zorunda kaldılar (Karpas, 2012: 201).

Belirtilen husus devlet elitlerinin zihninde, sadece Türkiye'nin “modern” görünümüne zarar vermekle kalmadı, aynı zamanda uzun zamandır sevdikleri ayrıcalıklara da saldırı yapmıştır. Böyle bir isteklendirme ile devlet elitleri devletin koruyucusu olarak hareket etmiş ve “rasyonel demokrasi” yeniden kurmak için farklı şekillerde siyasi sürecine müdahale etmişlerdir (Mert, 2007: 82). Her müdahaleden sonra, devlet elitleri, devlet kurumlarının özerkliğini güçlendirerek ve bazı yeni kurumları yerleştirerek konumlarını güçlendirmiştir. Bu sistem, askeriye'nin kışlalardan ayrılmadan Necmettin Erbakan'ın 1997 yılında istifa etmesini ve 28 Şubat sonrası askeri darbe olarak bilinen hususun yaşanmasına sebebiyet vermiştir. 1990'ların başlarında yükselen bir tür “sivil din” de 28 Şubat sürecinde ordunun başarılı olmasına zemin hazırlamıştır (Özipek, 2009: 668).

Ak Parti 2002 yılında yayınladığı parti programında laiklik anlayışını belirtmeye çalışmış ve din müessesesinin üzerinde güçlü bir şekilde durmuştur. Buna göre;

Partimiz, dini insanlığın en önemli kurumlarından biri, laikliği ise demokrasinin vazgeçilmez şartı, din ve vicdan hürriyetinin teminatı olarak görür. Laikliğin, din düşmanlığı şeklinde yorumlanmasına ve örselenmesine karşıdır. Esasen laiklik, her türlü din ve inanç mensuplarının ibadetlerini rahatça icra etmelerini, dini kanaatlerini açıklayıp bu doğrultuda yaşamalarını ancak inançsız insanların da hayatlarını bu doğrultuda tanzim etmelerini sağlar. Bu bakımdan laiklik, özgürlük ve toplumsal barış ilkesidir. Partimiz, kutsal dini değerlerin ve etnisitenin istismar edilerek siyaset malzemesi yapılmasını reddeder. Dindar insanları rencide eden tavır ve uygulamaları ve onların, dini yaşayış ve tercihlerinden dolayı farklı

muameleye tabi tutulmalarını anti-demokratik, insan hak ve özgürlüklerine aykırı bulur. Öte yandan dini, siyasi, ekonomik veya başka çıkarlara alet etmek veya dini kullanarak farklı düşünen ve yaşayan insanlar üzerinde baskı kurmak da kabul edilemez (AK PARTİ Kalkınma ve Demokratikleşme Programı, 2002, s. 28).

2002 yılından bu yana Türkiye'de siyaset, Ak Parti'nin devlet elitlerinin ve sivil ve askeri bürokrasinin direnişinin çabalarına karşı çizdiği laik sınırların gerilmesine yönelik girişimleri arasında sürekli bir mücadeledir. Ak Parti, Temmuz 2007, Haziran 2011 ve Haziran 2015'te üç milletvekili seçimini kazanmıştır. Yine de Ak Parti'nin seçim zaferleri ve 28 Şubat sürecinde uygulamaya konulan saldırgan laik politikaların güçlendirilmesi yönündeki çabalarını “laik sonrası” bir dönem anlamına gelmiyordu. Türk bağlamındaki ayrılık sonrası argüman, dini-laik bölüşme ile ilgili iki ayrı devlet uygulamasıdır. 2000'lerden önce Türkiye “laik ideoloji” tarafından yönetilirken, İslam cemaatlerinin meşruiyetsiz olduğu “laik ideoloji”, din odaklı Ak Parti hükümetinin laik ideolojiyi dönemin şartlarına göre benimsediği post-laik türüyle yeni bir dönemin muhatabı olmuştur. 2002 sonrası Türkiye’de, devletin din ile barışması şeklinde ki “post-laik” anlayışla katı cumhuriyetçi laiklik kopmuş gibi görünebilir. Ancak, yukarıda özetlenen Türk laikliğinin muğlâk doğası nedeniyle böyle bir kopma yoktur (Bekaroğlu, 2015: 106).

Türk devleti, sosyal güçlerden yüksek özerklik düzeyi ile özellikle merkezi ve kendi kendini yöneten bir İslami otoritenin eksikliği göz önünde bulundurularak, laik Sözleşmenin her zaman en gözde tarafıdır. Kentsel orta sınıfların desteklediği laik devlet seçkinleri bu iktidardan yararlandılar ve dini (ağırlıklı olarak kırsal) kitleleri, ikincisine meydan okumak için ekonomik, kültürel, sosyal ya da sembolik sermaye biriktirebilecekleri alanlardan uzak tutuyorlardı. Laiklik bu mücadelede bir kullanım rolü ve toplumda mevcut iktidar ilişkilerinin ideolojik gerekçesi olarak işlev görmüştür. Bu anlamda, Ak Parti hükümetleri arasında bir kopukluk yaşandığı takdirde, bu, devlet ve İslam arasındaki ilişki değil, devlet elitleri ile dindarca Muhafazakâr Siyasi seçkinler arasındaki değişen güç ilişkileri ile ilgilidir. Ak Parti'nin ezici seçim zaferlerinden sonra bile laikliği uygulama işlevselliğini korumuştur (Akdoğan, 2004: 92).

Ak Parti, başörtüsünü serbest bırakmak ya da İmam Hatip Lisesi mezunlarının üniversitelerde herhangi bir bölüme girmelerine engel olmak gibi Cumhuriyetçi laik sınırları ne zaman itse, laik elitler tepki göstermiştir ve bu elitlerin kırmızı çizgilerini canlandırmıştır (Hafızoğulları, 2008: 82). Aslında Ak Parti bu çizgiyi aşmakta ısrarcı olmamıştır. Ak Parti bu stratejiyi daha yüksek bürokrasinin ve TSK'nin oluşumlarını yeni

Türkiye düzenine uydurmaya çalışana kadar sürdürmüştür. 15 Temmuz 2016 hain darbe girişimiyle bu düzenin değişiminin ne denli önemli olduğu görülmektedir.

3.1.2. Cumhuriyet Halk Partisi

Laikliğin seküler modeli, Fransız laiklik modeline yakın ve jakoben laisizmin bir versiyonudur. CHP laikliği, devlet iktidarını kullanarak toplumu değiştirmeyi ve dinin kamusal alandan tamamen kaldırmayı amaçlamaktadır. Ancak, bu tek amaç değildir. Aynı zamanda, devlet din üzerinde hâkimiyetini sürdürdü. Böylece sosyal mühendislik projesi ile laikleşme süreci başlamıştır. Bu bağlamda, laiklik Türkiye'de ideolojik bir boyut kazanmış ve laiklik haline gelmiştir. Türk laikliği, toplumsal talep olarak değil, en tepeden aşağıya dayatılan bir sürecin ürünüdür. Ayrıca din-devlet ayrılığı iki bağımsız alan olarak tezahür etmedi. Tek taraflı bir temel oldu. Din, devlet işlerine karışa(a)mazken, devlet din işlerine müdahalede bulunmuştur (Tayhani, 2009: 517).

Din özgürlüğünün hâkim olduğu toplumlarda, dini alan dünyevi iktidarın müdahalelerine kapalı iken, resmi laisizmde dine müdahale edilmesine ilaveten onu belli bir kalıba sokmayı kendi hakkı olarak görmektedir. Bu nedenle laisizmin din özgürlüğüyle bağdaşmadığı söylenebilir (Karpat, 2012: 39). Ayrıca, CHP tipi laiklik, yalnız siyasi alanı değil, toplum ve bireyi de etki altına alarak, radikal ve devletçi karakteristik vasıflar sergilemiştir.

Özetle, CHP'deki laiklik kavramı, devleti tanımlayan politik-yasal bir ilkeden ziyade sosyal-kültürel yaşama egemen olması gereken bir felsefe olarak algılanmakta ve uygulanmaktadır. Dinin kuşkulu ve onu Türkiye'nin modernleşmesi önünde en büyük engel olarak gören bu felsefe, devleti dini hayatı ve dolayısıyla sivil alanı kontrol etmekten sorumlu kılmıştır. Ancak Kılıçdaroğlu döneminin tavrı ve tutumları ile liberal ifadeleri CHP'ye esneklik getirmiştir. Bu bağlamda, CHP'nin 80 yıllık uygulamalarına göre değerlendirildiğinde, Kıta Avrupa'sı laiklik modelinin benzerliğine dikkat çekmektedir. Bu seküler model, CHP'nin düşünce yapısına dayanması nedeniyle, CHP'nin laiklik alanında güçlü reflekslere sahip olduğu görülmektedir. Ancak, Kılıçdaroğlu'nun dönemin başörtüsü sorununa yaklaşımı, CHP'yi Anglo-Sakson laiklik modeline yaklaştırmaktadır (Kahraman, 2008: 58). Çünkü CHP'nin bu konudaki konumu özgürlükçüdür. Sonuç olarak, CHP, bu geleneği katı bir laik geleneğe sahip olmasına rağmen retorik ve pratikleriyle değiştirme şansına sahiptir. Bu fırsatı yaratmak için CHP, yerel ideoloji fikrini terk etmelidir Bunun

yerine, doğal hakların evrensel ilkeleri çerçevesinde yeni bir anlayış geliştirmelidir. Bu nedenle, Felsefenin temel referansı “insan / birey”i merkezine almalıdır.

CHP 2004 yılında hazırladığı yeni hedefler yeni Türkiye programında laiklik anlayışını belirtmektedir. Buna göre Cumhuriyet Halk Partisinin geleneksel laiklik anlayışı parti programında şu ifadeler ile açıklanmıştır.

Bütün inançlar, devlet önünde eşittir. CHP, devleti dinsel inançlara karıştırmaz; dinsel inançların da devlet işlerine karışmasına kesinlikle izin vermez. İnanç ve ibadet özgürlüğünü, kişinin kutsal ve dokunulmaz hakkı sayar. Dinin baskı unsuru olmasına da, din duygusunun ve dinsel inançların baskı altına alınmasına da karşıdır. Laiklik, din ve devlet işlerinin birbirinden ayrı tutulmasıdır (Hafızoğulları, 2008: 59). Laiklik, Cumhuriyetin ve demokrasinin, ulusal bütünlüğün ve iç barışın temel taşıdır. Laiklik, toplumdaki farklı inançların barış içinde birlikte yaşama yöntemidir. Laiklik, inananların, farklı düşüncelerin kendi tercihlerinin “ortak güvencesidir”. “Laikliğin temel özelliği, toplumun bütünlüğüne katkı yapmasıdır; barışı ve karşılıklı anlayışı, hoşgörüyü kurumsallaştırmasıdır. Laik devlet, din-inanç-düşünce özgürlüklerinde farklılaşanlar arasında bir “taraf” değildir; ortak güvencenin düzenleyicisidir. Çağdaşlığın, bilimselliğin ve demokrasinin temel taşı laikliktir. Laiklik korunmadan demokrasi yaşatılamaz. Eğitim laikleşmeden, yeniliğe ve değişime açık çağdaş bir toplum ve devlet yapısı oluşturulamaz. CHP, dinin istismarını başta eğitim olmak üzere her alanda önlemekte kararlıdır. Laikliği uzun vadeli gereği, inanç dünyasının sivil topluma devredilmesidir. Laikliğe karşı uluslararası bir stratejinin Türkiye’ye yönelik saldırıları karşısında, laiklik, CHP’nin özel bir duyarlılıkla savunduğu ilkedir. İnanç dünyasını, eğitimi ve siyaseti bu saldırılardan korumak CHP’nin öncelikli görevidir. Laiklik, Türkiye’de laikliğin kurucusu CHP’nin öncelikli sorumluluğudur. Parti programında laikliğin korunması ile ilgili ayrı bir başlık açılmıştır. “Toplum ve devlet yaşamında laiklik, Cumhuriyet’in ulusal bütünlüğünün ve toplumsal barışın temel taşıdır. Laiklik korunmadan demokrasi yaşatılmaz; çağdaş toplum oluşturulamaz. Bu nedenlerle, Türkiye’de laikliğin kurucusu olan Cumhuriyet Halk Partisi için laiklik, hiçbir şekilde ödün veremeyeceği temel ilkedir. CHP, çağdaş laiklik anlayışı ile, dini devlet işinden ayrı tutar; bütün inançların devlet önünde eşit olmasını savunur. CHP, inanç özgürlüğünü, kışının kutsal ve dokunulmaz hakkı sayar Bu anlayışla, devletin dinsel inançlara karışmasını değil, inanç özgürlüğünü korumasını öngörür. CHP, din unsurunun baskı aracı olmasını da, din duygusunun ve dinsel inançların baskı altına alınmasına da karşıdır. CHP, laikliği, bir toplumda farklı inanç özelliklerinin barış içinde birlikte yaşanabilmelerinin ortak güvencesi olarak görmektedir. Laikliğin nihai amacı, inanç dünyasının sivil topluma devredilmesidir. Bu sürece geçerken, Diyanet İşleri Başkanlığı’nın farklı inançlara yansız yaklaşması; katılmak isteyen her inanca açık bir yapılanmaya yönelmesi; resmi devlet kurumunda yer almak istemeyen inançların da devletin desteğinden yoksun bırakılmaması gereklidir. Laik düşünceye sınırsız sarılmadan, eğitim düzenini laik bir

zemine oturtmadan, eğitim laikleştirmeden, yeniliğe ve değişime açık, geleceği kavrayabilecek çağdaş bir toplum ve devlet yapısı oluşturulamaz (Cumhuriyet Halk Partisi Programı, Yeni Hedefler Yeni Türkiye, 2004).

CHP'nin laikliği detaylı ele alması parti için bu ilkenin vazgeçilmez bir unsur olduğunu göstermektedir.

3.1.3. Milliyetçi Hareket Partisi

Milliyetçi Hareket Partisinin yayımladığı parti programında laiklik hususuna ayrı bir alt başlık altında değinilmiştir. Parti programında belirtilen laiklik şu şekilde ele alınmıştır:

“Geniş anlamda lâiklik, kaynağını pozitif hukuktan alan, ruhban sınıfının nüfuz ve imtiyazlarından arınmış, dinî inanç ayrımı gözetmeksizin herkes için geçerliliği olan genel bir kamu düzeninin yürürlükte olması anlamına gelmektedir. Bir devlet düzeni, din ve vicdan özgürlüğünü de içerdiği ölçüde laik ve demokratiktir. Vatandaşların inançlarını yok saymadan bir arada kardeşçe yaşamasını temin ettiği ölçüde bir değer ve anlam ifade eden lâiklik, çağdaşlaşmayla birlikte millî birlik ve bütünlük ile din ve vicdan özgürlüğünün güvencesidir.”(Milliyetçi Hareket Partisi Programı, Ankara, 2014: 39)

Yukarıda Milliyetçi Hareket Partisinin son dönem yayınladığı parti programı uyarınca nasıl bir laiklik kavramın yer verildiği belirtilmeye çalışılmıştır. Bu noktada partinin 2009 yılında yayınladığı parti programı da 2010 seçimlerinde kullanılmıştır. Burada belirtilen laiklik görüşünde de yine partinin laikliğe karşı geleneksel bakış açısını tekrarlamaktadır. Buna göre MHP'nin laiklik için ortak görüşü 2000'li yıllardan itibaren aynı seyretmektedir. 2009 yılında parti programında yer alan laiklik de 2000 yılındaki parti programındaki laiklik ile aynı metni içermektedir.

“Geniş anlamda laiklik, kaynağını pozitif hukuktan alan, ruhban sınıfının nüfuz ve imtiyazlarından arınmış, dinî inanç ayrımı gözetmeksizin herkes için geçerliliği olan genel bir kamu düzeninin yürürlükte olması anlamına gelmektedir. Bir devlet düzeni, din ve vicdan özgürlüğünü de içerdiği ölçüde laik ve demokratiktir. Vatandaşların inançlarını yok saymadan bir arada kardeşçe yaşamasını temin ettiği ölçüde bir değer ve anlam ifade eden laiklik, çağdaşlaşmayla birlikte millî birlik ve bütünlük ile din ve vicdan özgürlüğünün güvencesidir”(Milliyetçi Hareket Partisi Programı, Ankara, 2009: 71).

Bu bağlamda MHP'nin laiklik anlayışı ve laikliğe karşı tutumu sabit ilkelerle devam etmektedir. 24 Haziran seçimleri için kurulan Cumhur İttifakı ile MHP, Ak

Parti'yle hem muhafazakar konumu gereği hem de iktidarla kurulan ittifak gereği homojen bir tavır sergilemektedir.

3.1.4. Halkların Demokratik Partisi

Halkların Demokratik Partisi, birçok açıdan sol yönü ağır bastığını iddia eden ve sosyal programları ile parti programlarını düzenleyen bir partidir. Laiklik açısından HDP Ak Partinin izlediği siyasetin ve anlayışın zıddı bir yönde hareket etmektedir.

Bu açıdan dini zorlamaların her kurumda kaldırılması hususu Halkların Demokratik Partisi için temel teşkil etmektedir. HDP'nin parti programında laikliğe ilişkin şu hususlar dikkat çekmektedir:

Aleviler, Hristiyanlar, Museviler, Ezidiler gibi ezilen ve dışlanan tüm inanç ve kültür grupları üzerindeki baskıların kaldırılması için mücadele eden Partimiz, devletin dini biçimlendirme aracı olarak işleyen Diyanet'in kaldırılmasını, inanç sembolleri üzerindeki her türlü baskıya son verilmesini, inanç ve ibadetin inananların vicdanına bırakılmasını savunur. Zorunlu din dersinin kaldırılması, Alevilerin eşit yurttaşlık taleplerinin kabulü, Cemevlerinin ibadet yerleri olarak kabul edilmesi, ayrımcılığa maruz kalan inançların ibadet yerlerine eşit muamele edilmesi, yaşanan tüm kimlik sorunlarının eşit haklar temelinde çözülmesi hedefi ile hareket eden Partimiz, din ve devlet işlerinin birbirinden ayrılması, inanan ve inanmayan tüm kimliklerin kendilerini özgürce ifade etmelerinin olanaklarının yaratılması, eşitlik ve özgürlük kapsamlı bir laiklik için mücadele eder. Bu tutum aynı zamanda Sünni Müslümanların da inançlarının devlet tekelinden kurtarılması, özgürleşmesi ve kendi inançlarını istedikleri gibi yaşamaları için mücadele anlamına gelir (HDP Parti Programı, 2014).

Bu madde ile HDP toplum çatışmalarını ele alırken aynı zamanda bu çatışmalara neden olan faktörleri de bir nevi aynı amaç içinde, aynı parti programında belirtmek istemiştir.

3.1.5. İYİ Parti

İYİ Parti Programı incelenirken temel olan hususlardan bir partinin ilkelerini ve amaçlarının belirtilmesidir. Parti ilkeleri belirtirken laiklik kavramını çoğulculuk kavramı ile birleştirerek halka iletme yolunu seçmiş ve herkesi kucaklayıcı ve ayrımcılığı kaldıran bir anlayış ile laikliğin temel amaçlardan biri olduğunu belirtmiştir. Bu nokta İYİ Parti Programında şu şekilde belirtilmiştir;

Türk milletine güveni esas almak“Açık, dürüst ve hesap verebilir olmak, Çoğulcu, katılımcı, kapsayıcı pozitif siyaset yapmak, Somut hedeflere sahip

olmak ve odaklanmak, çözüm üretmek ve çalışkan olmak, Eleştiriye açık ve özgür düşünceli olmak, Siyasal değerler üzerinden üretmek ve yapmak Milliyetçiliği kültürel ve ekonomik alanlara taşımak, Farklılıklara saygılı olmak, Milli menfaatlerimizi her alanda ön planda tutmak (İYİ Parti Programı, 2018: 6).

Yine İYİ Parti Programının amaçlarının burada belirtilmesi parti ideolojisinin açıklanmasından önce faydalı olacaktır. Bu noktada;

Cumhuriyetin kuruluş felsefesini, değerlerini ve üniter yapıyı korumak, Çağdaş medeniyeti yakalamak, Sevgi ve saygı dilini hâkim kılmak, Parlamenter sistemi yaşatmak, Denge ve kontrol ilkesi üzerine kurulu kuvvetler ayrılığını kurmak, Fırsat eşitliği sağlamak, mülkiyet hakkını korumak, inançlara saygı ve ifade özgürlüğünü sağlamak, bağımsız, tarafsız ve adil yargıya kavuşmak, Yolsuzlukla tam ve etkin mücadele etmek.

Bu noktada belirtilmesi gereken temel husus İYİ Parti Programında anayasa değişikliği ile getirilen Türk tipi Cumhurbaşkanlığı Hükümet Sistemi'nin yerine tekrar Parlamenter Sistemin getirilmesini sağlamaktır.

3.2. Türkiye’de Siyasal Partilerin Laiklik Anlayışlarının Karşılaştırılması

Türkiye’de laiklik, din ve devlet arasındaki ilişkiyi tanımlamaktadır. Türkiye’de laiklik ilkesi ile ilk değişiklik, 1924 Anayasası'nın 1928 Anayasası ile gerçekleştirilmiştir. Söz konusu Anayasa değişikliği ile “Devletin Dini İslam’dır” olduğunu belirten ifade metinden kaldırılmıştır. Cumhuriyetin sonraki reformları süreç devam etmiştir. Bu gelişmeler, Kemalizm ile uyumlu, modern, demokratik, laik bir devlet kurmak için idari ve politik gereklilikler olarak kabul edilmiştir.

Anayasa, dini oluşumların siyasi sürece (örneğin bir dini parti oluşturarak) dahil olamayacağını açıkça belirtir. Dolayısıyla ve hiçbir parti bir dini inanca dayalı biçiminde örgütlenemez. Bununla birlikte, dini görüşler genel olarak muhafazakâr partiler yoluyla ifade edilir.

Günümüzde Mecliste halkı temsil eden beş partinin laiklik kavramına bakışında önemli farklılıklar bulunmaktadır. Ak Parti kendi misyonunu ılımlı İslam ve merkez sağ olarak belirlemiştir. Ak Parti’nin, devletin her kurumuna sızan cemaat gruplarıyla büyük bir mücadele içine girdiğinin, partililer tarafından özellikle altı çizilmektedir. Bazı tarikat ve cemaatler siyasi argümanlarla komplolar oluşturmuşlardır. Ak Parti İktidara geldikten sonra, bürokratik aygıtını oluşturamadığından, mevcut bürokrat kadrolarıyla çalışmak

zorunda kalmıştır. Bu nedenle cemaatlerin devlete sızmasının bir sonucu olarak, dini gruplaşmalar, siyasette ve bürokraside var olma imkânı elde etmiştir.

Sağ-muhafazakâr olarak tanımlanan Ak Parti dönemi içinde laiklik karşıtı söylemler mevcuttur. Eski TBMM başkanı İsmail Kahraman'ın "anayasada laiklik yer almamalı, dindar bir anayasa olmalı" çıkışı Ak Parti grupları içinde de talihsiz bir açıklama olarak nitelendirilmektedir. Bu çıkışın, toplumsal çatışmanın ve kutuplaşmanın önünü açabileceği ifade edilmektedir. Nitekim Kahraman'ın bu çıkışından sonra Ankara sokakları karışmış ve protestocularla polis arasında çatışma çıkmıştır. TBMM Başkanı İsmail Kahraman'ın sözlerine tepki gösteren MHP Lideri Devlet Bahçeli, "Laikliğin tartışmaya açılması doğru değil Meclis Başkanı bu yanlışından dönmelidir" çıkışı yapmıştır. CHP lideri Kemal Kılıçdaroğlu ise "Toplumsal barışımıza kast edenlerin laikliği yok saymasına şaşırılmamalıyız" şeklinde tepki göstermiştir (www.dw.com, 2016). Eski Ak Parti sözcüsü Ömer Çelik bu konuda laiklik tartışmalarına son vermek amacıyla şu açıklamaları yapmıştır:

Geçmişte devlet otoriter bir yaklaşımla, militan bir laiklik tanımı ortaya koyuyordu. Laikliğin toplum içerisinde kazanım olarak elde ettiği aykırı bir şeydi. Bu militan laiklik anlayışı gerçek manada laiklik anlayışıyla çatışıyordu. Laikliğin ne anlama geldiğiyle ilgili tartışmalar var. Öteden beri Ak Parti'nin eleştirdiği militan laiklik anlayışının vatandaşlar üzerinde baskı üzerinde karşı olduğunu belirtmiştir. Ak Parti laikliğin yanında olmuştur. Cumhurbaşkanımızda açıklama yaptı. Cumhurbaşkanımızın genel başkanlığı, başbakanlığı döneminde Mısır'da yaptığı ziyaret sonrasında laiklikle ilgili çarpıcı değerlendirmeler yapmıştır demiştir (www.timeturk.com, 2016).

Çelik, Konuşmasının devamında laikliğin uygulanabilirliği konusunda çoğunluğu Müslüman olan ülkede, bazı sıkıntıların baş göstereceğini söyleyenlerin olduğunu iddia etmiştir.

Size iki örnek vermek istiyorum. 'Müslüman bir ülkede Avrupa'daki genişlikte din ve vicdan özgürlüğü olması beklenemez' Bu tipik oryantalist bir yaklaşımın ürünü. 'Müslüman bir ülke bu özgürlüklere layık değildir.' Toplumun değerleriyle kavga ettiren bir ifade içeriyor. AYM kararı çeşitli uygulamalarda da görüldüğü gibi laikliğin özgürlükçü yapısıyla çatışan bir karardır. 89/2 şeklinde ifade edilebilecek bir karar. Özgürlüklerle laikliği iki ayrı kutup olarak değerlendiriyor. Laikliğin orijinalinde dinleri, inançları karşısında, devlet karşısında bunun yanı sıra inançsızlığı tercih eden özgürlükçü bir korumadır. Laiklik, demokrasi gibi kavramlar eski Türkiye'de birbiriyle çatıştırılan kavramlardı. Biz bu kavramların birbirleri arasında sinerji üreten kavramlar olduğunu düşünüyoruz. Laikliği toplumsal barış ilkesi, bütün inançlar karşısında devletin eşit mesafede durduğu bir

tarafsızlık ilkesi olarak düşünüyoruz. Bizim yaşadığımız problemler, bu kavramların kendi bağlamlarından çıkarılıp ideolojik kavramlara dönüştürülmesidir. Laikliğin yeni anayasa metinlerimizde de var. AK Parti özgürlükçü bir laiklikten yanadır. Biz laikliği din ve vicdan özgürlüğünün garanti altına alınmasında bir güvence olarak görüyoruz (www.timeturk.com, 2016).

Bu söylem, İngiliz modeli pasif laikliğe işaretler. Ancak uygulama noktasına geldiğinde parti ideolojisinin pragmatik hamlelerine göre değişmektedir. İsmail Kahraman'ın bu çıkışından sonra Ak Parti hükümeti sözcülerinin Kahraman'a eleştirileri Muhallif kanadı tatmin edememiştir.

CHP veya sol ideolojilere sahip partilerin veya koalisyonların olduğu dönemlerin aksine Ak Parti iktidarıyla laiklik tartışmaları gündem dışı kalmayı zaman zaman başarmıştır. Bunun çeşitli nedenleri olduğu belirtilmektedir. Birincisi yasal düzenlemelerle laikliğin demokratikleşmesidir. Toplumsal eşitlenme ile seküler kesim ve muhafazakâr kesim arasındaki gerilim azalmıştır. Kamusal alanda ve üniversitelerde başörtüsü sorunu çözülmüş, ibadette zaman ve mekân sınırlılıkları ortadan kalkmıştır. Ak Parti yönetimi ve Recep Tayyip Erdoğan iktidarında siyasi performansla gündeme laiklik değil, laikliğin otoriterliği gündeme geldiği belirtilmektedir. Bu nedenle ana tartışma laiklik değil, “Çoğunlukçuluk, şahsileşme ve otoriterlik” olarak karşımıza çıkmaktadır. Siyasi sorunların temeli toplumsal eğilimlerden çok, siyaset aktörlerinin tercihlerinin bir sonucu olarak ortaya çıkmaktadır. Ancak laikliğin siyasi ortamda çatışma ekseninden çıkması, belli tartışma biçimleri ve gerilimleri ortadan kaldıramamıştır. Din-devlet ilişkisi içinde laiklik tartışmaları yerini muhafazakârlığa, ahlaka, kamusal alan kullanımına ve değer ilişkilerine bırakmıştır.

Ak Parti dönemi içinde içki yasağı katılımcı demokrasi fikrinin kutuplaşmasının en önemli göstergesidir. Laiklik gerçeği, 2013'ten sonra siyasi iktidar ile Gülen örgütü arasındaki ilişki, iktidar mücadelesine dönüşünce muhafazakâr kesim için laikliğin hakemliği daha belirleyici hale gelmiştir. Hem seküler kesimde hem de dindar kesimde özellikle 28 Şubat'tan sonraki süreçte toplumda görülen iç değişim dalgası, Türkiye'de kutuplaşmanın önünü açmıştır. Kutuplaşmaya rağmen laik kesimin dini varoluşla bir arada yaşaması genel kabul haline dönmüştür. Dindar kesimde evrensel değerlere yaklaşma, dinsel faydalarda bireyselleşme ana eğilim olarak görülmektedir (Bayramoğlu, 2016).

Bir diğer husus yakın zamanda gündem oluşturan bir düzenlemedir. Nikâh kıyma yetkisini il ve ilçe müftülüklerini ekleyen yasa tasarısı Ak Parti, CHP ve HDP arasında

gerileme neden olmuştur. CHP bu adımın laikliğe aykırı olduğu gerekçesiyle karşı çıkmıştır. Bu konuda Bekir Bozdağ şu ifadeleri kullanmıştır:

Laiklik, tam anlamıyla insanların din ve inanç hürriyetinin teminatıdır. Kişilerin din ve inanç hürriyeti çerçevesinde yapacağı tercihlere hiç kimsenin müdahale etmemesidir. Devletin de herkesin inancına karşı eşit mesafede olmasıdır. Bugün Avrupa'da, Amerika'da din adamları nikah kıyabiliyor. Fransa, Almanya bunlar laik ülkeler mi? Laik ülkeler. Şimdi burada din adamlarının nikah kıymasının laiklik ilkesine aykırı olduğunu iddia eden var mı? Yok. Almanya'da din adamının nikah kıyması laiklik ilkesine aykırı olmuyor da Türkiye'de din görevlisi olan il veya ilçe müftüsünün kıyması neden laiklik ilkesine aykırı olsun (www.haber7.com: 2017).

Bu adımdan sonra süreç içinde keskin din-devlet ayrımı ilkesine bağlı olan CHP'nin laiklik görüşü, Ak Parti'de dini özgürlükler olarak tanımlanmaktadır. Yeni Kapı Şehitler ve Demokrasi Mitingi'nde CHP'nin laiklik söylemi üzerine Kılıçdaroğlu şu ifadelerle yer vermiştir:

Laikliğin ne kadar önemli olduğunu 15 Temmuz gösterdi. Dini inancımızı kullanarak her türlü yasa dışı içinde olanlar milleti nasıl kandırdılar hep beraber gördük. Laiklik din ve vicdan özgürlüğü demektir. Laiklik herkesin istediği gibi inanması ve ibadet etmesi demektir. Laiklik insana saygı demektir" demiştir (www.milatgazetesi.com, 2016).

Bu adım, CHP'nin Cumhuriyetçi geleneksel anlayıştan ılımlaşmaya başlayan düşüncesine işaretler. Bu söylem üzerine CHP'nin vurgu yaptığı konu, bazı dini gruplara müsamaha gösterildiğinde tehlikenin ne derecede büyük olabileceği gerçeğidir. Bu konuda Mustafa Kemal Atatürk'ün ileri görüşlülüğüne vurgu yapmak gerekmektedir. Mustafa Kemal Atatürk, din veya dindarlara karşı değil, batıl inançlara ve bağnazlığa karşıydı. Bunun sebebi batıl inançların dinin özünü harap ettiği, bağnazlığın ise çıkarıcılığın sebebi olarak görmüş olmasından dolayıdır. Düşüncesini açıkladığı bir konuşmasında bugün yaşanan olayların öngörüsüne sahip olduğu ve yol gösterici özelliğinin olduğu açıkça görülmektedir:

Softa sınıfının din simsarlığına izin verilmemelidir. Dinden maddi çıkar sağlayanlar iğrenç kimselerdir. İşte biz bu duruma muhalifiz ve buna izin vermiyoruz. Bu gibi din ticareti yapan insanlar, saf ve masum halkımızı aldatmışlardır. Bizim ve sizin mücadele edeceğimiz ve ettiğimiz bu kimselerdir (Sarıkoyuncu, 2008: 31-33).

Mustafa Kemal Atatürk'ün bu düşünceleri aslında Cumhuriyet Halk Partisi'nin

laikliğe bakış açısını yansıtmaktadır. Atatürk'e göre dinin kamusal alanının dışında tutulması toplumsal düzenin ve gelişmenin olmazsa olmazıdır. Nitekim bu vurgu CHP'nin parti programlarında yer almaktadır.

MHP'nin laiklik anlayışı ise kurulan Cumhur İttifakı'yla beraber Ak Parti'yle benzerlik göstermektedir. MHP'nin 24 Haziran 2018 seçim beyannamesinde laiklik kelimesi sadece bir yerde geçmektedir. “Vatandaşların inançlarına saygı duyan, din ve vicdan özgürlüğünü esas alan bir laiklik anlayışını, millî birlik ve bütünlüğün güvencesi olarak görmekteyiz” (MHP Seçim Beyannamesi, 2018: 31) denmektedir.

İYİ Parti'nin kurucuları milliyetçi-muhafazakar çizgide ilerleyen MHP'den ayrılmasına rağmen, bu partinin aksine laikliğin önemini daha çok vurgulamaktadır. İYİ Parti Genel Başkanı Meral Akşener'in The Guardian'a verdiği röportajda laiklik hakkındaki söylemleri aslında partisinin ideolojisini tanımlamaktadır. “Ben ibadet eden bir Müslümanım. Hacca da gittim” dinsel demeci partisinin sağ kanadında yer aldığına dair büyük bir kanıt niteliğindedir. Akşener: “Ancak bizi yöneten aklın yasalara dayanması gerekir. Devletin laik olması, yasaların insanlar için ve zaman içerisinde insanların farklılaşan ihtiyaçlarına göre değiştirilmesini sağlar.” (www.bbc.com, 2018). İYİ Parti programındaki ilgili maddelerle, Mustafa Kemal Atatürk'ün Cumhuriyetçi laikliğine yakın olduğu söylenebilir. “Yüce dinimiz İslam'ın günlük siyasete kullanılmasını ve istismarını reddeder”(İYİ Parti Programı, 2018: 9) ve “Din ve vicdan özgürlüğünün tek sınırı T.C. Anayasası'na aykırı olmamak ve toplumsal düzen ve huzuru bozmamaktır. Her türlü dini oluşumun ve faaliyetin Anayasaya uygunluğunu denetlemek ve toplumsal düzen ve huzuru bozmasını sağlamak devletin temel görevidir” (İYİ Parti Programı, 2018: 12) ilkeleri ile İYİ Parti Atatürkçü düşünce çizgisinde ilerlemektedir.

HDP ve CHP'nin laiklik anlayışları arasında önemli benzerlikler vardır. Sağ partilerin muhafazakâr-laik çatışmasının aksine, bu iki partinin Cumhuriyetçi laikliğe daha yakın olduğu görülebilir. Parti programlarında, daha seküler bir toplumun dışlanmaması ve dinsel özgürlük ilkelerine bağlı maddeler içermektedir. HDP, laikliğin uygulanması için mücadele vurgusu yapmaktadır. Alevilik sorununun çözümü, Diyanet İşleri Başkanlığı'nın kaldırılması, zorunlu din dersinin uygulamadan çekilmesi fikrini en çok savunan parti konumundadır (HDP Parti Programı, 2014).

Tüm bu açılardan bakılacak olursa Ak Partinin laiklik anlayışı CHP ile karşılaştırıldığında önemli farklılıklara rastlanmaktadır. Ak Parti öncesi Fransız laiklik

modeli yerini kısmen de olsa Anglo-Amerikan modeline bırakmıştır. Ak Parti muhafazakâr kimliğiyle, laikliğin uygulama alanının başarısını, dine özgürlük dediğimiz post-laik anlayışa bağlar. Ancak mevcut durumda Diyanet İşleri Başkanlığı'nın varlığı hiçbir laik modele uymamaktadır. Bu süreçten sonra laikliğin nasıl uygulandığı konusu Türkiye'de tartışmaların kaynağı olarak görünmektedir. Ayrıca laikliğin tartışma zemininden çekilmesi sonucu kimlik, otoriterlik ve çoğunlukçuluk çatışması ortaya çıkmıştır.

CHP ise, Atatürk'ün laiklik anlayışını en etkin şekilde uygulama ve dini hususların tamamen devlet kurumlarından dışlamacı ve devletin tüm dinlere eşit mesafede kalması anlayışını gözetmektedir. Bu yaklaşım Fransız laiklik modeliyle bağdaşmaktadır. Ak Parti sağ ideolojiye sahipken, CHP sol ideolojiye sahiptir. Ak Parti laiklik konusunu yalnızca dini özgürlüklere bağlarken, bir taraftan tehlike haline gelen dini grupların dönemin şartlarına bakılmaksızın, siyasete alet olma süreçlerini izlemiştir. Bu bağlamda laiklik konusu sağ görüşlü bir parti olan Ak Parti için ikinci planda kalırken, CHP için vazgeçilmez çağdaş medeniyetler seviyesine ulaştırabilecek bir ilke olarak görülmektedir.

Kısmi Anglo-Amerikan modeline benzeyen Ak Parti'nin laiklik anlayışı, kendisini sol ideolojiyle tanımlayan HDP'de Anglo-Amerikan modeline özgü ilkeleriyle karşımıza çıkmaktadır. HDP'de buna yakın olarak dinin siyasete alet olması anlayışına ve laikliğin bu noktada kırılmasına karşıdır. Dinlerin serbestisini ve siyasete alet olmamasını savunur. HDP'de devletin dine müdahale konusu ise, sadece mevcut yasaların veya dini kurumların kaldırılmasına ilişkindir. Bu yönüyle laiklik anlayışı kısmi olarak Fransız laiklik modeline de benzemektedir. Sol ideolojili HDP, çatışmacı bir tutumla laikliğin devlette uygulanması ve seküler bir toplum hayatı oluşturma düşüncesine sahiptir.

Ak Parti gibi MHP'de kendini muhafazakâr eğilimli sağ ideolojili bir parti olarak tanımlar. Laiklik konusunda programında genel olarak, sadece dini özgürlüklerin sağlanması konusunu ele almaktadır. Bu yüzden laiklik anlayışı Ak Parti'ye benzemektedir. MHP son dönemde Ak Parti ile mutlak bir birliktelik içerisinde hareket etmektedir. Bu açıdan MHP'nin laikliğe ilişkin düşüncesi merkez sağ ve Sünni İslam noktasında AK Partiye yaklaşmaktadır.

Ak Parti ve İYİ Parti'nin laiklik anlayışları birbirinden çok farklıdır. Ortak payda da buluştukları tek nokta sağ ideolojili olmalarıdır. İYİ Parti'de laiklik anlayışını Atatürk'ün askeri yapılanma için önerdiği şekilde görmektedir. Bu noktada ayrılıkçı olmayan, birleştirici bir güç olarak laiklik anlayışı, olmazsa olmaz olarak görmüştür. İYİ

Parti, sağ ideolojide değer kavramlarıyla uğraşırken, laiklik konusunda ise taviz vermeyen bir görüntüdedir.

SONUÇ

Günümüzde Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde grubu bulunan siyasal partilerin laiklik anlayışlarının incelenip karşılaştırıldığı bu araştırmamız, Türkiye'de laiklik ilkesine dair farklı perspektiflerin var olduğu fikrini kanıtlamaktadır. Laiklik ilkesine farklı yaklaşımların farklı ideolojilere göre değiştiği gözlemlenmiştir.

Araştırmamızı, TBMM'de temsil edilen siyasal partilerle sınırlamamıza rağmen, Laiklik fikrinin doğuşu ve kökeni itibariyle, Batı devletlerini ve toplumlarını uzun süren bir tarihsel ve toplumsal yolculuğun sonucunun ürünü olarak ele almamızı gerektirmiştir.

Laiklik, köken olarak Yunancadan gelmektedir. Anlamı, ‘‘din adamı olmayan’’, ‘‘din adamından ayrı insan’’ demektir. Bu bakımdan Hristiyanlığın doğuşuyla beraber, Batı'nın feodal düzeni, Mısır'dan alınan Tanrı-İmparator şanı ile yönetilmekteydi. Ancak bu din, yalnızca Tanrı'nın iktidarlığını savunmaktaydı. Nitekim Hristiyanlık dini uzun süren mücadeleler sonucu siyasetle bir oldu ve örgütlü hali Kilise adını aldı. Halk, zalim imparatorların koydukları mecburi vergiler ve baskılar nedeniyle kurtuluşu Kilise'de aradı. Kilise'nin güç mücadelesine girmesi ve siyaseti etkilemesi halkın desteğiyle olmuştur. Birçok mücadeleden sonra Kilise, iktidarı parçalayan bir güç haline gelmiş ve dinin devlet yönetimlerinde ‘‘afroz’’ etme gibi yetkileri elinde bulundurmak gibi başarıları ulaşmıştı. Kralların bu durumlardan rahatsız olması ve Papa'yla güç mücadelesine girmesiyle Batı'nın siyasi düzeni değişmiştir. Halkın Kilise'ye olan güvenlerinin azalması ile din toplumlardan uzaklaşmaya başlamıştır. Ayrıca Batı'da gelişen düşünce akımlarıyla beraber aydınlanmacı düşünceyle birlikte Modernizm küreselleşmiştir. Tüm bu süreçlerden sonra din, siyasal mekanizmadan el çekirmiş, devletler laikleşmeye başlamıştır. Dinin etkisinin azalmasıyla seküler düşünceler toplum hayatında yer etmeye başlamıştır. Batı'nın geçtiği bu evrelerden sonra Milliyetçilik akımlarıyla yeni süreçlere ve akımlara müsait olan toplumlar Batılılaşma adıyla Avrupa dinamizmine dâhil olmuşlardır.

Cumhuriyet döneminde bu sürece dâhil olan Türkiye, modernleşme sürecini, Osmanlı İmparatorluğu'nun son iki yüzyıllık döneminden devralmıştır. Batı'nın teknolojisini kullanmak amacıyla başlayan dönemde Batılılaşma süreci, Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluş yıllarında hız kazanmıştır. Modern Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşu, Osmanlı'dan alınan sivil-asker bürokrasinin öncülüğüyle gerçekleşmiştir. Osmanlı İmparatorluğu birikimini sonlandırmak ve yeni kurulan devletin teokratik düzenden uzak tutulması için 20 Nisan 1924 yılında yürürlüğe giren 1924 Anayasası'na

1937 yılında laiklik ilkesi girmiştir. Böylece devlet ve din işleri birbirinden hukuki düzenlemeyle ayrılmış, din devletin himayesine alınmıştır. Ayrıca bazı yeniliklerle de toplum düzeni seküler hale getirilmeye çalışılmıştır.

Tek parti döneminde dinin kamusal alandan dışlanması için sert tedbirler alınmış, din ve din isyanlarıyla bağlantısı olduğu iddia edilen siyasal partiler kapatılmıştır. Çok partili dönemde ise dinsellikte artış gözlemlenmiş ve dini gruplar siyasi sürece dâhil olmak istemişlerdir. Anayasa Mahkemesinin kurulmasıyla beraber partilerin kapatılmasına dair nedenler belirtilmiştir. Laikliğe aykırı tutumları nedeniyle bazı siyasal partiler kapatılmıştır. 1937 yılında anayasaya girdikten sonra laiklik ilkesi ve içeriği, Türk siyasi yaşamının ana tartışma konularının biri olmuştur. Laiklik ilkesini savunan ve bu ilkeye karşı düşünce oluşturan siyasal partiler kurulmuştur. Cumhuriyet tarihimizde 18 parti, bu ilkeye veya bu ilkeyle ilişkili konularda aykırı davrandığı iddiasıyla kapatılmıştır.

Ak Parti iktidarıyla beraber post-laik bir anlayış baş göstermiştir. Laikliğin doğasında bulunan herhangi bir dine veya dini gruplara ayrıcalık tanınması ülkemizde Diyanet İşleri Başkanlığı'nın varlığının olmasıyla birlikte tam bir tanıma kavuşamaması fikrini desteklemektedir. İslam'ın Sünni yorumlanmasına dair politikaların varlığı, günümüzde katı Cumhuriyetçi anlayışla çatışmaktadır. Zorunlu din dersinin varlığı ve Alevilik sorunu siyasetin gündemini uzun süre meşgul etmiştir. Ak Parti'nin 2007 yılındaki girişimlerinin bir kısmı başarılı olmuş olsa da henüz bu sorun tam olarak çözüme kavuşamamıştır. Zorunlu din dersinin varlığı laikliğin tanımını açısından uygun bulunmasa da devam etmektedir. Bir başka husus ise Ak Parti'nin kamusal alanda başörtüsü serbestliği getirmesidir. Kamusal alana dâhil edilmeyen başörtülü bireyler eskiden tehdit olarak görülmesine karşın, günümüzde her alana dâhil olabilmektedir.

Laiklik, Türkiye Cumhuriyetinin ve Atatürk'ün temel öğelerinden birini teşkil eder. Dolayısıyla Laikliğin tartışma konusu olması, Türkiye Cumhuriyeti temellerinin tartışılması anlamına gelecek kadar büyük bir tehdittir. Zira laiklik, demokrasinin yapı taşıdır. Devletin bazı dini müesseseleri desteklemesi ve devlet kurumlarında bunlara öncelik vermesi, Türkiye Cumhuriyetinin Anayasasına tamamen aykırıdır. Dolayısıyla, laikliğin din düşmanlığı algısının olmaması ve belli din veya dini grupların çatışmaması noktasında, modern bir toplumun oluşabilmesi için Türkiye'deki siyasal partilerin hedefleri laikliğin uygulanmasını sağlamak olmalıdır. Zira laiklik, en başta dindarların dini gerekliliklerini yaşamalarını mümkün kılacak bir olgudur.

Laiklik ilkesini siyasi hayatta başarılı bir şekilde yürütmüş ve uygulamış olan ülkelerin uygulamaları, mevcut sorunları çözmede örnek gösterilebilir.

Çalışma, araştırmacıların Türkiye’de laiklik ilkesi zemininde oluşturmayı planladıkları çalışmalarına kaynak teşkil edecektir. Buradan hareketle yapılacak benzer araştırmaların, Türkiye’ye benzer koşulları olan ve Batılılaşma sürecini yaşamış ülkelerin, belli bir ideolojiye sahip partileriyle karşılaştırma yapılabilmesi mümkündür.

KAYNAKÇA

- Acar, Bülent H. (2016). Hafizoğulları'nın Laiklik Kuramı. *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 65 (4), 3090-3091.
- Ağaoğulları, M. Ali; Köker, Levent (2008). *Tanrı Devletinden Kral-Devlete*. Ankara: İmge Kitabevi.
- AK PARTİ Kalkınma ve Demokratikleşme Programı, (2002).
- Akdoğan, Yalçın (2004). *AK Parti ve muhafazakâr demokrasi*. Alfa Yayınları.
- Akın, Mahmut H. (2012). Laiklik Sözleşmesi Temelinde Gündümlü Muhalefet: Serbest Cumhuriyet Fırkası. *Akademik İncelemeler Dergisi*, 7 (2), 49-62.
- Akıncı, Abdulvahap (2013). Türk Siyasal Hayatında 1980 Sonrası Darbeler ve E-Muhtıra. *Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 15 (2), 39-58.
- Alıcı, Mustafa. (2018). İlahi Dinlerde Yaratılış-Evrım Tartışmaları. *Akra Kültür Sanat ve Edebiyat Dergisi*, 6, 59-89.
- Altınkaş, Evren (2012). Cumhuriyetin İlk Yıllarında İki Demokrasi Deneyimi: Tpch Ve Scf. *Akademik Bakış Dergisi* (29).
- Alver, Ahmet (2012). 12 Eylül 1980 Askeri Darbesi 'Devrimciler'ile 'Yüz: 1981' Romanlarından Hareketle 12 Eylül Döneminde Yaşanan Devlet Gündümlü Baskı ve Şiddet Sorunsalı. *Dede Korkut Türk Dili ve Edebiyatı Araştırmaları Dergisi*, 1 (1), 5-22.
- Anayasa Mahkemesi (1985). 25.10.1983 tarih ve E. 1983/2, K.1983/2 sayılı Karar (parti kapatma), *Anayasa Mahkemesi Kararlar Dergisi (AMKD)*, Sayı 20.
- Anayasa Mahkemesi (1991). 20.5.1971 tarih ve E. 1971/1, K.1971/1 sayılı Karar (parti kapatılması), *Anayasa Mahkemesi Kararlar Dergisi (AMKD)*, Sayı 9.
- Anayasa Mahkemesi (1999). 16.1.1998 tarih ve E. 1997/1, K.1998/1 sayılı Karar (siyasi parti kapatma), *Anayasa Mahkemesi Kararlar Dergisi (AMKD)*, Cilt 2, Sayı 34.
- Anayasa Mahkemesi (2002). 22.6.2001 tarih ve E. 1999/2, K.2001/2 sayılı Karar (siyasi parti kapatma), *Anayasa Mahkemesi Kararlar Dergisi (AMKD)*, Sayı 37, Cilt 2.
- Anıl, Y. Şahin (2010). *Niccolo Machiavelli*. İstanbul: Kastaş Yayınevi.
- Armstrong, Karen (2017). *Tanrı'nın Tarihi*. (Çev. Oktay Özel vd.) İstanbul: Pegasus Yayınları.
- Arslanel, M. Nazan; Eryücel, Ertuğrul (2011). Modern Devlet Anlayışının Felsefi Temelleri. *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 15 (2), 1-20.
- Aşık, Süleyman (2017). Tarihin Peşinde. *Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi* (17), 307-314.
- Ateş, Toktamış (1995). *Cumhuriyet ve Laiklik*. İstanbul: Sarmal Yayınevi.
- Ateş, Toktamış (1994). *Dünya'da ve Türkiye'de Laiklik*. Ankara: Ümit Yayıncılık.
- Aydar, Hidayet (2016). Ezanın Tarihi ve Başka Dillerde Okunması. *Journal of Balikesir University Faculty of Theology*, 2 (1), 5-48.

- Aytepe, Oğuz (2002). Yeni Belgelerin Işığında Halifeliğin Kaldırılması ve Hanedan Üyelerinin Yurtdışına Çıkarılmaları. *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi* , 15-30.
- Bakan, Selahaddin; Özdemir, Hakan (2013). Türkiye’de 1946-1960 Dönemi İktidar Muhalefet İlişkileri: CHP DP’ye Karşı. *Cumhuriyet Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 14 (1), 373-397.
- Başaran, İsmail (2016). Muhafazakar Yahudilik Siyonizm İlişkisi. *Mizanül Hak İslami İlimler Dergisi* (2), 75-86.
- Başgil, Ali Fuad (2011). *Din ve Laiklik* (10. Baskı b.). İstanbul: Yağmur Yayınları.
- Başgil, Ali Fuad (2007). *Din ve Laiklik*, Yağmur Yayınları, İstanbul.
- Bayramoğlu, Ali (2016, 27 Nisan). Anayasa Laiklik Ak Parti. www.yenisafak.com
- Bekaroğlu, Edip Asaf (2015). Post-Laik Türkiye?: AK Parti İktidarlara ve Güncellenen Laiklik Sözleşmesi. *İnsan & Toplum Dergisi*, 4.9: 103-122.
- Berkes, Niyazi (1997). *Teokrasi ve Laiklik*. İstanbul: Adam Yayıncılık.
- Bezci, Bünyamin (2015). Sekülerizm ve Laikliği Demokrasi Bağlamında Tartışmak. *Uluslararası Politik Araştırmalar Dergisi*, 1 (2), 1-11.
- Bilgin, Beyza (2001). Bilgin, Beyza. Türkiye’de din ve laiklik. Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi 42. 1, Ankara 2001. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 42 (1).
- Bozdağ, Muhammed (2004). *Türkiye’de Siyasi Parti Kapatma Laiklik Bölücülük Sorunu*. Ankara: Nobel Yayıncılık.
- Bozkurt, Celal (1967). *Siyaset Tarihimizde CHP: Dünü Bugünü İdeolojisi Siyaset İlmi Açısından Bir İnceleme*.
- Bucaktepe, Adil (2014). Birinci Ve İkinci Meşrutiyet Anayasalarında Öngörülen Devlet Modelleri Hakkında Bir Değerlendirme. *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* (42), 45-56.
- Can, Halit (2004). *Milliyetçilik Din ve Laiklik*. İstanbul: Marifet Yayınları.
- Cumhuriyet Halk Partisi Programı, (2004). Yeni Hedefler Yeni Türkiye.
- Çarkoğlu, Ali; Toprak, Binnaz (2006). *Değişen Türkiye’de Din, Toplum ve Siyaset, TESEV Yayınları, İstanbul*.
- Çaylak, Çelik (2009). Osmanlı ve Cumhuriyet Modernleşirmesinde Tarih, Din ve Etnisite Algısı. Ç. Çaylak içinde, *Türkiye’nin Politik Tarihi* (s. 101). Ankara: Savaş Yayınevi.
- Çelik, Mehmet (1999). *Bizans İmparatorluğu’nda Din-Devlet İlişkileri I*. İzmir: Akademi Kitapevi.
- Çifçi, Osman Zahid (2012). Batı’da Din-Devlet İlişkilerinde Ortaya Çıkan Dönemler. *İslam Sanat Tarih Edebiyat ve Musiki Dergisi*, 10 (19), 195-208.
- Dağcı, G. Tuba; Dal, Adnan (2014). Osmanlı’dan Günümüze Din-Devlet ve Laiklik Tartışmaları. *Barış Araştırmaları ve Çatışma Çözümleri Dergisi*, 2 (1).

- Daver, Bülent (1967). Secularizm in Turkey. *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 22 (1), 30-40.
- Demir, Hande Seher (2011). *Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi Kararları Işığında Türkiye'de Din ve Vicdan Özgürlüğü*. Ankara: Adalet Yayınevi.
- Demokrat Parti Program ve Tüzüğü, 1949, Doğu Matbaası, Ankara. Tüzük ve program.
- Diyanet İşleri Başkanlığı, (2007). *Yaşayan Dünya Dinleri*, Ankara, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları.
- Duman, M. Zeki (2010). Türkiye'de Laiklik Sorununun Siyasal Temelleri. *Uluslararası İnsan Bilimleri Dergisi*, 7 (2).
- Dursunoğlu, İsmail (2016). Türk Siyasi Hayatında Merkez-Çevre İkilemi: Milli Nizam Partisi (MNP) Örneği. *International Journal of Academic Value Studies*, 2 (2), 48-55.
- Ecer, Ahmet Vehbi (2007). "Atatürkçü Düşünce'deki Laiklikte Din Hizmetlerinin Yeri", ATAMD, S: 67-68-69, C: XXIII, s. 251-262.
- Emrence, Cem (2006). *99 Günlük Muhalefet Serbest Cumhuriyet Fırkası* (1. Baskı b.). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Engels, Friedrich (2015). *Ailenin Özel Mülkiyetin ve Devletin Kökeni*. (Çev. Sinem Kırgeç) İstanbul: Felsefe Kulübü Yayınları.
- Erbakan, Necmettin (2013, Şubat 18). *Laiklik ve Atatürk'ün Bakış Açısı - Yazarlar ile Kanal 6 Panoroma Programında Söyleşi Laiklik Nedir? Ne Değildir*. Haziran 2, 2018 tarihinde Necmettin Erbakan: <http://www.necmettinerbakan.net/haberler/laiklik-ve-ataturk-un-bakis-acisi2.html> adresinden alındı
- Eroğlu, Cem (2003). *Demokrat Parti Tarihi ve İdeolojisi* (4. Baskı b.). Ankara: İmge Kitabevi.
- Erol, Murat (2013). Anayasanın Ruhu: Tarih, Kültür Ve Evrensel Değerler Arasında Bir Rota Arayışı. *Akademikteklif Dergisi* (1), 14-47.
- Ertan, Temuçin F. (2007). Türkiye Cumhuriyeti Anayasalarında Laiklik. *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, 409-423.
- Eser, Bahadır H. (2013). Türk Siyasal Kültürü İçinde Dinin Rolü Üzerine Bir Açıklama Çabası: Milli Görüş Hareketi Ve Milli Nizam Partisi. *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 18 (3), 201-224.
- Eyuboğlu, İsmet Zeki (1994). *Atatürk Devrimleri Işığında Laiklik*. İstanbul: Say Yayınları.
- Fırlı, Ethem Ruhi (2010). *İslam Laiklik ve Türk Laikliğindeki Uygulamalar*. Ankara: Berikan Yayınevi.
- Fırlı, Ethem Ruhi (2016). *Laiklik*. Ankara: Panama Yayıncılık.
- Ford, Henry (2009). *Beynelmilel Yahudi*. (Çev. Hacasan Yüncü) İstanbul: Etkin Kitaplar.
- Gauchet, Marcel (2000). *Demokrasi İçinde Din*. (Çev. Mehmet Emin Özcan,) Ankara: Dost Kitabevi Yayınları.
- Geanakoplos, Deno J. (2011). Bizans İmparatorluğu'nda Kilise Ve Devlet: Sezaropapizm Sorununu Yeniden Düşünmek. (Ed.: M. Alican) *Tarih Okulu* (9), 169-198.

- Gimpel, Jean (2004). *Ortaçağda Endüstri Devrimi*. (Çev. Nazım Özüaydın) Ankara: Tübitak Popüler Bilim Kitapları.
- Gökmen, Özgür (2002). 28 Şubat: Bir 'Batılılaşma Restorasyonu' Mu? *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce: Modernleşme ve Batıcılık*, 347-350.
- Gören, Zafer (2006). *Anayasa Hukuku T.C. Anayasası ve TBMM İçtüzüğü Eki İle*, Ankara: Seçkin Yayınları.
- Göze, Ayferi (2007). *Siyasal Düşünceler ve Yönetimler*. İstanbul: Beta Basım Yayım Dağıtım.
- Gözler, Kemal (2012). *Türk Anayasa Hukukuna Giriş*, Bursa: Ekin Yayınları.
- Gözler, Kemal (2000). *Türk Anayasa Hukuku*. Bursa: Ekin Yayınları.
- Gözübüyük, Şeref (2011). *Açıklamalı Türk Anayasaları 1876, 1921, 1924, 1961, 1982 Anayasalarının Yapılışları, Özellikleri ve Yapılan Değişiklikler*, Ankara: Turhan Kitabevi Yayınları.
- Gözübüyük, Şeref; Kili, Suna (1982). *Türk Anayasa Metinleri*. Nisan 19, 2018 tarihinde TBMM Anayasa Web Sitesi: <https://anayasa.tbmm.gov.tr/docs/1876/1876ilkmetinler/1876-ilkhal-turkce.pdf> adresinden alındı
- Gün, Fahrettin (2001). *Sebilürreşad Dergisi Ekseninde Çok Partili Hayata Geçerken İslamcılara Göre Din-Siyaset ve Laiklik (1948-1954)*. İstanbul: Beyan Yayınları.
- Günel, Erdoğan (2011). *Türkiye'nin Hukuk Devleti Sorunu İstiklal Mahkemelerinden Anayasa Mahkemesine*. İstanbul: KaraKutu Yayınları.
- Günaltay, M. Şemseddin (2006). *Dinler Tarihi Yeryüzündeki İlkel Dinler*. İstanbul: Kesit Yayınları.
- Güner, Hasan Basri (2010). *The Nation Party: Formation, Development And Closing Periods With Religion, Laicism, Democracy And Political Debates*. İstanbul: Boğaziçi University Atatürk Institute of Principles and History of Revolution.
- Güneş, Günver (2005). Serbest Cumhuriyet Fırkası'nın Aydın'da Teşkilatlanması ve 1930 Belediye Seçimleri Üzerinde Oluşan Tartışmalar Constitution of the Free Republican Party in Aydın and Debates on Municipality Election of 1930. *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi*, 25 (39), 117-149.
- Gürbüz, Cazim (2010). *Kartal Gözüyle Laiklik*. İstanbul: Berfin Yayınları.
- Gürtin, Zeynep B. (2016). "Patriarchal pronatalism: Islam, secularism and the conjugal confines of Turkey's IVF boom." *Reproductive Biomedicine & Society Online* 2, 39-46.
- Hafizoğulları, Zeki (1998). *Laiklik*. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayınları.
- Hafizoğulları, Zeki (2008). Türkiye Cumhuriyetinin Devletinin Meşruiyeti Temeli Olarak Laiklik. *Atatürk Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 57 (2), 59-68.

- Hafızoğulları, Zeki (2008). “Türkiye Cumhuriyetinin Devletinin Meşruiyeti Temeli Olarak Laiklik”, AÜHFD, C: 57, S: 2, s. 59-68.
- Hanefi, Hasan; el-Cabiri, Muhammed Abid (1995). Laiklik ve İslam. (Ed.: M. Esen) *İslami Araştırmalar Dergisi*, 8 (3-4).
- Harari, Yuval Noah (2016). *Hayvanlardan Tanrılara Sapiens İnsan Türünün Kısa Bir Tarihi*. (E. Genç, Çev.) İstanbul: Kolektif Yayınları.
- HDP Parti Programı, (2014).
- Heywood, Andrew (2013). *Siyaset*. (Çev. Bekir B. Özipek vd.) Ankara: Adres Yayınları.
- İYİ Parti Programı, (2018).
- İzzetbegoviç, Aliya (2017). *Doğu Batı Arasında İslam*. (Çev. Salih Şaban) İstanbul: Klasik Yayınları.
- Jay, Antony (1994). *Yönetim ve Makyavelli*. (Çev. Oğuz Onaran) İstanbul: Anahtar Kitaplar Yayınevi.
- Jeffery, C. Ray (1957). Development of Crime in Early English Society. *Journal of Criminal Law and Criminology*, 47 (6).
- Kahraman, Mehmet (2008). Avrupa Birliği Ülkelerinde ve Türkiye’de Laiklik, MKÜSBED, C: 5, S: 9, s. 57-77.
- Kanadoğlu, O. Korkut. (2013). Laiklik ve Din Özgürlüğü. *Türkiye Barolar Birliği Dergisi*.
- Karakas, Cemal (2007). Turkey: Islam and Laicism between the interests of state, politics, and society. Vol. 78.
- Karatepe, Şükrü (2004). *Osmanlı Siyasi Kurumları*. İstanbul: İz Yayıncılık.
- Karatepe, Şükrü (2011). *Tek Parti Dönemi* (4. Baskı b.). İstanbul: İz Yayıncılık.
- Karpat, Kemal H. (2012). *Kısa Türkiye tarihi, 1800-2012*. Timaş Yayınları.
- Kaynar, Mete Kaan (2007). *Cumhuriyet Dönemi Siyasi Partiler*. Ankara: İmge Kitabevi Yayınları.
- Kılınçkaya, Derviş (2012). Serbest Cumhuriyet Fırkasının Toplumsal Tabanı ve. *Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 8 (15), 3-18.
- Kışlalı, Ahmet Taner (2010). *Siyasal Sistemler-Siyasal Çatışma ve Uzlaşma*. Ankara: İmge Kitabevi Yayınları.
- Kışlalı, Ahmet Taner (2016). *Siyaset Bilimi* (17. Baskı b.). (Ed.: Yalçın Ateş), Ankara: İmge Kitabevi.
- Kocaçimen, Sevgi (2008). *Demokrat Parti Döneminde TBMM'nde Laiklik Tartışmaları*. Antalya: Yeniden Anadolu Ve Rumalı Müdafaa-i Hukuk Yayınları.
- Koçak, Cemil (2005). Parliament Membership during the Single-Party System in Turkey (1925-1945). *European Journal of Turkish Studies* (3).
- Kodamanoğlu, M. Nuri (1991). Laik Devlet Düzenliğimizin İlk Yasal Dayanağı. *Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, 2 (8), 643-646.
- Korkmaz, Zeynep (2006). *Nutuk*. Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi.

- Köktaş, M. Emin (1997). *Din Ve Siyaset: Siyasal Davranış ve Dindarlık*. Ankara: Vadi Yayınları.
- Küçükcan, Talip (2005). Modernleşme ve Sekülerleşme Kuramları Bağlamında Din, Toplumsal Değişme ve İslam Dünyası. *İslam Araştırmaları Dergisi* (15), 109-128.
- Machiavelli, Niccolo(2015). *Prens*. (Çev. Göksu Birol) Ankara: Yason Yayınları.
- MERT, Nuray (2007). *Merkez sağın kısa tarihi*. Selis kitaplar.
- Mert, Yener Lütfü (2008). *Cumhuriyet Döneminde Kapatılan Siyasal Partiler Kapatma Davaları, Gerekçeleri ve Sonuçları*. Ankara: İlkim Bas. Yay. Dağıtım.
- Milliyetçi Hareket Partisi Programı (2000). Ankara.
- Milliyetçi Hareket Partisi Programı (2009). Ankara.
- Milliyetçi Hareket Partisi Programı (2014). Ankara.
- Milliyetçi Hareket Partisi Seçim Beyannamesi (2018). Ankara
- Okumuş, Ejder (1999). *Türkiye'nin Laikleşme Serüveninde Tanzimat*. İstanbul: İnsan Yayınları.
- Özalper, Mehmet (2014). Bir Muhalefet Partisinin İlgaşı: *Anemon Muş Alparslan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 2 (1).
- Özbay, Ahmet (2018). İlahi Dinlerde Diğerkamlık Tevrat İncil ve Kur'an-ı Kerim Ekseninde. *Hikmet Yurdu Düşünce-Yorum Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi*, 11 (21), 197-218.
- Özbudun, Ergun (2007). Türk Anayasa Mahkemesinin Yargısal Aktivizmi ve Siyasal Elitlerin Tepkisi. *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, 62 (3), 257-268.
- Özbudun, Ergun (2005). *Türk Anayasa Hukuku*, Ankara: Yetkin Yayınları.
- Özcan, Ümit İlker (2013). İlk Anayasamız Teşkilat-ı Esasiye'nin Hazırlanması Süreci. *Hukuk Gündemi Dergisi Atatürk Özel Sayısı* , 25-28.
- Özek, Çetin (1982). *Devlet ve Din*. İstanbul: Ada Yayınları.
- Özer, Attila (2005). *Anayasa Hukuku Genel İlkeler*, Ankara: Turhan Kitabevi.
- Özgen, Nezir (2018). *Kronolojik Türkiye Tarihi-Geçmişten Günümüze Türkiye Tarihi*. Ankara : Venedik Yayınları.
- Özipek, B. Berat (2009). “Adalet ve Kalkınma Partisi Dönemi iç ve Dış Politika”, *Türkiye'nin Politik Tarihi*, Savaş Yayınevi, Ankara, s. 659-679.
- Özturanlı, M. İskender (2007). *Türkiye’de Laikliğin Serüveni*. İstanbul: Toplumsal Dönüşüm Yayınları.
- Öztürk, Armağan (2013). Machiavelli Düşüncesinde Cumhuriyetçi Özgürlük Ve Kurucu Lider İmgesi. *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 68 (2), 181-204.
- Robert, Jacques (1998). *Batı’da Din-Devlet İlişkileri Fransa örneği*. (Çev. İzzet Er) İstanbul: İz Yayıncılık.

- Rousseau, Jean Jacques (2016). *Toplum Sözleşmesi*. (Çev. Banu Kaynak,) Ankara: Nilüfer Yayıncılık.
- Rude, George (2015). *Fransız Devrimi*. (Çev. Ali İhsan Dalgıç,) İstanbul: İletişim Yayınları.
- Sander, Oral (2011). *Siyasi Tarih İlkçağlardan 1918'e*. Ankara: İmge Kitabevi Yayınları.
- Sarıbay, Ali Yaşar (1999). *99 Soruda Siyasal Partiler*. Bursa: Radikal.
- Sarıkoyuncu, Ali; Yetkin, Ç.; Macit, N.; Filiz, Ş.; Şener, C. (2008). *Atatürk, Din Ve Laiklik*. Antalya: Yeniden Anadolu Ve Rumalı Müdafaa-i Hukuk Yayınları.
- Schmitt, Carl (2014). *Siyasi İlahiyat Egemenlik Kuramı üzerine Dört Bölüm*. (A. E. Zeybekoğlu, Çev.) Ankara: Dost Kitabevi Yayınları.
- Sertel, Ergin (2009). *Laiklik ve Türkiye'de Laiklik Sorunu*. Yüksek Lisans Tezi, Sivas.
- Subaşı, Necdet (2005). *Ara Dönem Din Politikaları* (Cilt 24). İstanbul: Küre Yayınları.
- Sütçü, Güliz (2011). *Democratic Party and democracy in Turkey: with special reference to Celal Bayar and Adnan Menderes*. Ankara: Department of Political Science Bilkent University.
- Süyüti. (1501). Camiu's-sağir min hadisi'l-beşiri'n-nezir. *Hadis-i Şerif*(Hadis No: 1647) , sh.78.
- Şahin, M. Cem (2012). Demokrat Parti Dönemi Türkiye'sinde Din, Siyaset ve Eğitim İlişkileri. *Toplum Bilimleri Dergisi*, 6 (12), 31-54.
- Şahin, T. Erdoğan (2006). *Siyaset Bilimine Giriş ve Siyasal Düşünce Tarihi*. Ankara: Dikey Yayıncılık.
- Şenel, Alaeddin (2001). *Siyasal Düşünceler Tarihi Tarihöncesinde İlkçağda Ortaçağda ve Yeniçağda Toplum ve Siyasal Düşünüş*. Ankara: Bilim ve Sanat Yayınları.
- Tanör, Bülent (2009). *Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri*, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Taplamacıoğlu, Mehmet (1966). *Karşılaştırmalı Dinler Tarihi*, Güneş Maatbacılık.
- Taşkıran, Cemalettin (1994). Atatürk Döneminde Demokrasi Denemeleri 1925 1930. *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, 4 (14).
- Tayhani, İhsan (2009). Türkiye Cumhuriyeti'nin Temeli: Laiklik. *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, 11 (43).
- Teşkilat-ı Esasiye Kanunu (1924), T. C. Resmi Gazete, 491, 20 Nisan 1924.
- Teşkilatı Esasiye Kanununun Bazı Maddelerinin Değiştirilmesine Dair Kanun (1937), T. C. Resmi Gazete, 3115, 5 Şubat 1937.
- Teziç, Erdoğan (2009). *Anayasa Hukuku Genel Esaslar*, İstanbul: Beta Yayınları.
- Teziç, Erdoğan (1976). *100 Soruda Siyasal Partiler (Partilerin Hukuki Rejimi ve Türkiye'de Partiler)* (1. Baskı b.). İstanbul: Gerçek Yayınevi.
- Tokat, Latif (2006). Dünya Görüşü-Din İlişkisi. *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1 (9), 41-63.
- Toker, İhsan; Özcan, Celal (2017). Laiklik ve Sekülerleşme Bağlamında İmam Hatip Liselerinin Dünü, Bugünü, Yarını. *Eskiye Dergisi* (35), 33-50.

- Toroslu, Nevzat (1994). Laik Devlet Kavramı. *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 49 (3).
- Torun, Yıldırım (2011). *Siyaset Felsefesi Tarihinde Devlet*. Ankara: Orion Kitabevi Yayınları.
- Trask, Scott (2005). Fransız Devrimi'nin Gerçek Sebebi Neydi? (B. Canatan, Dü.) *Liberal Düşünce* (37).
- Tunç, Hasan. (2008). "Demokrasi türleri ve müzakereci demokrasi kavramı." Gazi Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi 12.1-2, 1113-1132.
- Turhan, Mehmet (2002). Anayasa Mahkemesi'nin Fazilet Partisi Kararı. *Liberal Düşünce Dergisi* (27), 31-42.
- Turhan, Mehmet (2002). Avrupa insan hakları sözleşmesi ve siyasi parti kapatma davaları. *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 57 (3), 130-150.
- Turinay, Faruk Y. (2011). Bir Kelime Olarak 'Anayasa'nın Tarihsel Yolculuğu Üzerine Düşünceler. *Türkiye Barolar Birliği Dergisi*.
- Türkiye Cumhuriyeti Anayasası 7.11.1982 Tarihli ve 2709 Sayılı Türkiye Cumhuriyeti Anayasasının Başlangıç Metni ve Bazı Maddelerinin Değiştirilmesine Dair Kanun, (1995), *T.C. Resmi Gazete*, 4121, 26 Temmuz 1995.
- Türkiye Büyük Millet Meclisi Kanun Bilgileri.Nisan 28, 2018 tarihinde www.tbmm.gov.tr:https://www.tbmm.gov.tr/develop/owa/kanun_ss.durumu?kanun_no=5806 adresinden alındı
- Türkiye Cumhuriyeti Anayasası (1961), *T.C. Resmi Gazete*, 334, 9 Temmuz 1961.
- Türkiye Cumhuriyeti Anayasası (1982), *T.C. Resmi Gazete*, 2709, 9 Kasım 1982.
- Türkiye Cumhuriyeti Anayasasının Bazı Maddelerinin Değiştirilmesi Hakkında Kanun (1994). *T.C. Resmi Gazete*, 4121, 26 Temmuz 1995.
- Türkiye Cumhuriyeti Anayasasının Bazı Maddelerinin Değiştirilmesi Hakkında Kanun (2001), *T.C. Resmi Gazete*, 4709, 22 Ekim 2001.
- Türkiye Cumhuriyeti Anayasasının Bazı Maddelerinin Değiştirilmesi Hakkında Kanun (2004), *T.C. Resmi Gazete*, 5170, 22 Mayıs 2004.
- Türkiye Cumhuriyeti Anayasasının bazı maddelerinin değiştirilmesi ve geçici maddeler eklenmesi hakkında Anayasa değişikliği (1971), *T.C. Resmi Gazete*, 1488, 20 Eylül 1971.
- Uludağ, Mehmet Bülent (2011). *Dünya Siyasi Tarihi*. İstanbul.
- Uzun, Hakan (2010). Tek Parti Döneminde Yapılan Cumhuriyet Halk Partisi Kongreleri Temelinde Değişmez Genel Başkanlık, Kemalizm Ve Milli Şef Kavramları. *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 233-271.
- Viroli, Maurizio; Shugaar, Antony (2010). *Machiavelli's God*. 12 25, 2017 tarihinde EBSCOhost: search.ebscohost.com/login.aspx?direct=true&db=nlebk&AN=329843&lang=tr&sitete=eds-live&authtype=uid adresinden alındı
- Yazıcı, Serap (1997). *Türkiye'de Askeri Müdahalelerin Anayasal Etkileri*. Ankara: Yetkin Yayınları.

- Yazıcıoğlu, Hulusi (1993). *Bir Din Politikası Laiklik* (Cilt Kısmet Ciltevi). İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları.
- Yetkin, Çetin (2005). *siyasal düşünceler tarihi II Hristiyan ve İslam Siyasal Düşüncesi Ota Çağ'ın Sonuna Kadar*. İstanbul: Otopsi Yayınları.
- Yıldırım, Onur. (2015). Amerika'da Dinin Siyaset Üzerindeki Etkisi. *Ekonomi, İşletme, Siyaset ve Uluslararası İlişkiler Dergisi*, 1(2).
- Yılmaz, Ensar (2012). Laiklikle İlgili Maddelerin 1961 Anayasası'nda Yer Alış Süreci ve Müzakereleri. *Akademik İncelemeler Dergisi*, 7 (2), 63-91.
- Yusufoğlu, Kahraman (2011). *Hatıralar Işığında Atatürk ve Cumhuriyet Halk Fırkası*. İstanbul: Yılmaz Yayıncılık.
- Zafer Gazetesi, 5 Hairan 1950.
- “AK Parti'den 'laiklik' açıklaması”, 27.04.2016, <https://www.timeturk.com/ak-parti-den-laiklik-aciklamasi/haber-141386>, (Erişim Tarihi: 10.06.2018).
- “Ankara’da laiklik gerilimi”, 26.04.2016, <https://www.dw.com/tr/ankarada-laiklik-gerilimi/a-19215956>, (Erişim Tarihi: 10.06.2018).
- “CHP'nin laiklik tanımı değişiyor mu?”, 09.08.2016, <http://www.milatgazetesi.com/chpnin-laiklik-tanimi-degisiyor-mu-makale,91657.html>, (Erişim Tarihi: 11.06.2018).
- “Erken seçim 2018 - İYİ Parti'nin cumhurbaşkanı adayı Meral Akşener Guardian'a konuştu: Korkma sırası iktidardaki erkeklerde”, 03.05.2018, <https://www.bbc.com/turkce/haberler-turkiye-43985646>, (Erişim Tarihi: 12.06.2018).
- “Sert çıktı: CHP'nin laiklik anlayışı sakat!”, 16.10.2017, <http://www.haber7.com/ic-politika/haber/2448559-sert-cikti-chpnin-laiklik-anlayisi-sakat>, (Erişim Tarihi: 10.06.2018).

EKLER

ANAYASALARIMIZDA LAİKLİKLE İLGİLİ MADDELER

1924 ANAYASASI

T. Düstur, Cilt 26, s.170 Resmi Gazete 15.01.1945-5905

Kanun No: 4695

Kanun Tarihi: 10.01.1945

Madde 2- Türkiye Devleti Cumhuriyetçi, Milliyetçi, Halkçı, Devletçi **Laik** ve Devrimcidir. Devlet dili Türkçedir. Başkent Ankara'dır.

1961 ANAYASASI

Kurucu Mecliste Kabul Tarihi: 27.5.1961

Halkoyuna Sunulmak Üzere

Tasarının Resmi Gazete ile İlanı: 31.05.1961

Kanunun Resmi Gazete ile İlanı: 20.07.1961 / Sayı: 10859

Kanun No: 334

Kabul Tarihi: 09.07.1961

Madde 2- Türkiye Cumhuriyeti, insan haklarına ve 'Başlangıç'ta belirtilen temel ilkelere dayanan, millî, demokratik, lâik ve sosyal bir hukuk devletidir.

Madde 22- (20.9.1971-1488) (4): (...) Türkiye'de yayımlanan gazete ve dergiler, millî güvenliğe, kamu düzenine, genel ahlâka, insan hak ve hürriyetlerine dayanan millî, demokratik, **lâik** ve sosyal Cumhuriyet ilkelerine veya Devletin ülkesi ve milletiyle bölünmezliği temel hükmüne aykırı yayımlardan mahkûm olma halinde mahkeme kararıyla kapatılabilir.

Madde 26- (20.9.1971-1488) (5): Kişiler ve siyasî partiler, kamu tüzel kişileri elindeki basın dışı haberleşme ve yayın araçlarından faydalanma hakkına sahiptir. Bu faydalanmanın şartları ve usulleri, demokratik esaslara ve hakkaniyet ölçülerine uygun olarak kanunla düzenlenir. Kanun, devletin ülkesi ve milletiyle bütünlüğünün, insan haklarına dayanan milli, demokratik, **lâik** ve sosyal Cumhuriyetin, millî güvenliğin ve genel ahlâkın korunması halleri dışında kalan bir sebebe dayanarak halkın bu araçlarla

haber almasını, düşünce ve kanaatlere ulaşmasını ve kamuoyunun serbestçe oluşumunu engelleyici kayıtlar koyamaz.

Madde 57- (15.3.1973-1699) (15) Siyasî partilerin tüzükleri, programları ve faaliyetleri, insan hak ve hürriyetlerine dayanan demokratik ve **lâik** Cumhuriyet ilkelerine ve Devletin ülkesi ve milletiyle bölünmezliği temel hükmüne uygun olmak zorundadır. Bunlara uymayan partiler temelli kapatılır.

Madde 77- Türkiye Büyük Millet Meclisi üyeleri, görevlerine başlarken şöyle and içerler:

Devletin bağımsızlığını, vatanın ve milletin bütünlüğünü koruyacağıma; Millettin kayıtsız şartsız egemenliğine, demokratik ve **lâik** Cumhuriyet ilkelerine bağlı kalacağıma ve halkın mutluluğu için çalışacağıma namusum üzerine söz veririm.”

Madde 121- (20.9.1971-1488)(28): (...) Haber ve programların seçilmesinde, işlenmesinde ve sunulmasında ve kültür ve eğitime yardımcılık görevinin yerine getirilmesinde Devletin ülkesi ve milletiyle bütünlüğünün, insan haklarına dayanan millî, demokratik, **lâik** ve sosyal Cumhuriyetin, millî güvenliğin ve genel ahlâkın gereklerine uyulması, haberlerin doğruluğunun sağlanması esasları ile organların seçimi, yetki, görev ve sorumlulukları kanunla düzenlenir.

Madde 153- Bu Anayasanın hiçbir hükmü, Türk toplumunun çağdaş uygarlık seviyesine erişmesi ve Türkiye Cumhuriyetinin **lâiklik** niteliğini koruma amacını güden aşağıda gösterilen Devrim kanunlarının, bu Anayasanın halkoyu ile kabûl edildiği tarihte yürürlükte bulunan hükümlerinin Anayasaya aykırı olduğu şeklinde anlaşılamaz ve yorumlanamaz:

1. 3 Mart 1340 tarihli ve 430 sayılı Tevhidi Tedrisat Kanunu;
2. 25 Teşrinisâni 1341 tarihli ve 671 sayılı Şapka İktisası hakkında Kanun;
3. 30 Teşrinisâni 1341 tarihli ve 677 sayılı Tekke ve Zaviyelerle Türbelerin Seddine ve Türbedarlıklar ile Bir Takım Unvanların Men ve İlgasına dair Kanun;
4. 17 Şubat 1926 tarihli ve 743 sayılı Türk Kanunu Medenîsiyle kabûl edilen, evlenme akdinin evlendirme memuru tarafından yapılacağına dair medenî nikah esası ile aynı Kanunun 110 uncu maddesi hükmü;

5. 20 Mayıs 1928 tarihli ve 1288 sayılı Beynelmilel ErkamınKabûlü hakkında Kanun;

6. 1 Teşrinisâni 1928 tarihli ve 1353 sayılı Türk Harflerinin Kabûl ve Tatbiki hakkında Kanun;

7. 26 Teşrinisâni 1934 tarihli ve 2590 sayılı Efendi, Bey, Paşa gibi lâkap ve Unvanların Kaldırıldığına dair Kanun;

8. 3 Kânunuevvel 1934 tarihli ve 2596 sayılı Bazı Kisvelerin Giyilemiyeceğine dair Kanun.

1982 ANAYASASI

Kanun no: 2709

Kabul Tarihi: 7 Kasım 1982

(Resmî Gazete, 9 Kasım 1982, Sayı 17863, Mükerrer)

BAŞLANGIÇ (Değişik: 23.7.1995-4121/1 md.) (...) (Değişik: 3.10.2001-4709/1 md.) Hiçbir faaliyetin Türk millî menfaatlerinin, Türk varlığının, Devleti ve ülkesiyle bölünmezliği esasının, Türklüğün tarihî ve manevî değerlerinin, Atatürk milliyetçiliği, ilke ve inkılâpları ve medeniyetçiliğinin karşısında korunma göremeyeceği ve **lâiklik** ilkesinin gereği olarak kutsal din duygularının, Devlet işlerine ve politikaya kesinlikle karıştırılmayacağı (...)

Madde 2– Türkiye Cumhuriyeti, toplumun huzuru, millî dayanışma ve adalet anlayışı içinde, insan haklarına saygılı, Atatürk milliyetçiliğine bağlı, başlangıçta belirtilen temel ilkelere dayanan, demokratik, **lâik** ve sosyal bir hukuk Devletidir.

Madde 13– (Değişik: 3.10.2001-4709/2 md.) Temel hak ve hürriyetler, özlerine dokunulmaksızın yalnızca Anayasanın ilgili maddelerinde belirtilen sebeplere bağlı olarak ve ancak kanunla sınırlanabilir. Bu sınırlamalar, Anayasanın sözüne ve ruhuna, demokratik toplum düzeninin ve **lâik** Cumhuriyetin gereklerine ve ölçülülük ilkesine aykırı olamaz.

Madde 14– (Değişik: 3.10.2001-4709/3 md.) Anayasada yer alan hak ve hürriyetlerden hiçbirisi, Devletin ülkesi ve milletiyle bölünmez bütünlüğünü bozmayı ve

insan haklarına dayanan demokratik ve **lâik** Cumhuriyeti ortadan kaldırmayı amaçlayan faaliyetler biçiminde kullanılamaz.

Madde 68– (Değişik: 23.7.1995-4121/6 md.) (...) Siyasî partilerin tüzük ve programları ile eylemleri, Devletin bağımsızlığına, ülkesi ve milletiyle bölünmez bütünlüğüne, insan haklarına, eşitlik ve hukuk devleti ilkelerine, millet egemenliğine, demokratik ve **lâik** Cumhuriyet ilkelerine aykırı olamaz; sınıf veya zümre diktatörlüğünü veya herhangi bir tür diktatörlüğü savunmayı ve yerleştirmeyi amaçlayamaz; suç işlenmesini teşvik edemez. (...)

Madde 81– Türkiye Büyük Millet Meclisi üyeleri, göreve başlarken aşağıdaki şekilde andiçerler :

“Devletin varlığı ve bağımsızlığını, vatanın ve milletin bölünmez bütünlüğünü, milletin kayıtsız ve şartsız egemenliğini koruyacağıma; hukukun üstünlüğüne, demokratik ve **lâik** Cumhuriyete ve Atatürk ilke ve inkılaplarına bağlı kalacağıma; toplumun huzur ve refahı, millî dayanışma ve adalet anlayışı içinde herkesin insan haklarından ve temel hürriyetlerden yararlanması ülküsünden ve Anayasaya sadakattan ayrılmayacağıma; büyük Türk Milleti önünde namusum ve şerefim üzerine andiçerim.”

Madde 103– Cumhurbaşkanı, görevine başlarken Türkiye Büyük Millet Meclisi önünde aşağıdaki şekilde andiçer :

“Cumhurbaşkanı sıfatıyla, Devletin varlığı ve bağımsızlığını, vatanın ve milletin bölünmez bütünlüğünü, milletin kayıtsız ve şartsız egemenliğini koruyacağıma, Anayasaya, hukukun üstünlüğüne, demokrasiye, Atatürk ilke ve inkılâplarına ve **lâik** Cumhuriyet ilkesine bağlı kalacağıma, milletin huzur ve refahı, millî dayanışma ve adalet anlayışı içinde herkesin insan haklarından ve temel hürriyetlerinden yararlanması ülküsünden ayrılmayacağıma, Türkiye Cumhuriyetinin şan ve şerefini korumak, yüceltmek ve üzerime aldığım görevi tarafsızlıkla yerine getirmek için bütün gücümle çalışacağıma Büyük Türk Milleti ve tarih huzurunda, namusum ve şerefim üzerine andiçerim.”

Madde 136– Genel idare içinde yer alan Diyanet İşleri Başkanlığı, **lâiklik** ilkesi doğrultusunda, bütün siyasî görüş ve düşüncülerin dışında kalarak ve milletçe dayanışma ve bütünleşmeyi amaç edinerek, özel kanununda gösterilen görevleri yerine getirir.

Madde 174– Anayasanın hiçbir hükmü, Türk toplumunu çağdaş uygarlık seviyesinin üstüne çıkarma ve Türkiye Cumhuriyetinin **lâiklik** niteliğini koruma amacını

güden, aşağıda gösterilen inkılâp kanunlarının, Anayasanın halkoyu ile kabul edildiği tarihte yürürlükte bulunan hükümlerinin, Anayasaya aykırı olduğu şeklinde anlaşılamaz ve yorumlanamaz :

1. 3 Mart 1340 tarihli ve 430 sayılı Tevhidi Tedrisat Kanunu;
2. 25 Teşrinisâni 1341 tarihli ve 671 sayılı Şapka İktisâsı Hakkında Kanun;
3. 30 Teşrinisâni 1341 tarihli ve 677 sayılı Tekke ve Zaviyelerle Türbelerin Seddine ve Türbedarlıklar ile Bir Takım Unvanların Men ve İlgasına Dair Kanun;
4. 17 Şubat 1926 tarihli ve 743 sayılı Türk Kanunu Medenisiyle kabul edilen, evlenme akdinin evlendirme memuru önünde yapılacağına dair medenî nikâh esası ile aynı kanunun 110 uncu maddesi hükmü;
5. 20 Mayıs 1928 tarihli ve 1288 sayılı Beynelmilel Erkamın Kabulü Hakkında Kanun;
6. 1 Teşrinisâni 1928 tarihli ve 1353 sayılı Türk Harflerinin Kabul ve Tatbiki Hakkında Kanun;
7. 26 Teşrinisâni 1934 tarihli ve 2590 sayılı Efendi, Bey, Paşa Gibi Lâkap ve Unvanların Kaldırıldığına Dair Kanun;
8. 3 Kânunuevvel 1934 tarihli ve 2596 sayılı Bazı Kisvelerin Giyilemeyeceğine Dair Kanun.

SİYASİ PARTİLER KANUNU

Kanun Numarası : 2820

Kabul Tarihi : 22/4/1983

Yayımlandığı R. Gazete : Tarih : 24/4/1983 Sayı : 18027

Yayımlandığı Düstur : Tertip : 5 Cilt : 22 Sayfa : 290

Bir siyasi partinin yasak eylemlere odak olması hali:

Madde 103 - (Değişik:12/8/1999-4445/18 md.)

Bir siyasi partinin Anayasanın 68 inci maddesinin dördüncü fıkrası hükmüne aykırı eylemlerin odak halini oluşturup oluşturmadığı hususu Anayasa Mahkemesince belirlenir.

(İptal: Ana.Mah.`nin 12/12/2000 tarihli ve E.: 2000/86, K.:2000/50 sayılı kararı ile.)

(Ek:26/3/2002-4748/4 md.) Bir siyasî parti, bu nitelikteki fiiller o partinin üyelerince yoğun bir şekilde işlendiği ve bu durum o partinin büyük kongre veya genel başkan veya merkez karar veya yönetim organları veya Türkiye Büyük Millet Meclisindeki grup genel kurulu veya grup yönetim kurulunca zımnen veya açıkça benimsendiği yahut bu fiiller doğrudan doğruya anılan parti organlarınca kararlılık içinde işlendiği takdirde, söz konusu fiillerin odağı haline gelmiş sayılır.

ÖZGEÇMİŞ

Kişisel Bilgiler

Soyadı, Adı: Işık Halit

Uyruğu: Türk

Doğum Tarihi ve Yeri: 01/01/1992 Siverek

Telefon: 05426992953

E-mail: halitroni92@gmail.com

Eğitim

<i>Derece</i>	<i>Eğitim Birimi</i>	<i>Mezuniyet Tarihi</i>
Yüksek Lisans	ÇanakkaleOnsekiz Mart Üniversitesi	Okuyor
Lisans	Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi	2015
Lise	Bağcılar Orhangazi Lisesi	2011

İş Deneyimi

<i>Yıl</i>	<i>Yer</i>	<i>Görev</i>
2014	Harris Teeter (South Carolina)	Co-worker

Yabancı Dil

İngilizce

Yayınlar

-